

CORPUS SCRIPTORUM
Tomus II

Ё.ЖАНЧИВ

СОНГОДОГ МОНГОЛ БИЧГИЙН ӨМНӨХ ҮЕИЙН ДУРСГАЛУУД

Улаанбаатар
2005

CORPUS SCRIPTORUM
Tomus II

МУИС
МОНГОЛ ХЭЛ СОЁЛЫН СУРГУУЛЬ
ТҮРЭГ СУДЛАЛЫН ТЭНХИМ

Ё. ЖАНЧИВ

СОНГОДОГ МОНГОЛ БИЧГИЙН ӨМНӨХ ҮЕИЙН ДУРСГАЛУУД

Эрхилэн хэвлүүлсэн Ц. Баттулга

Улаанбаатар
2005

CORPUS SCRIPTORUM

Tomus II

CENTRE FOR TURKIC STUDIES
SCHOOL OF MONGOLIAN LANGUAGE AND CULTURE
NATIONAL UNIVERSITY OF MONGOLIA

Yo. Janchiv

THE PRECLASSICAL MONGOLIAN MONUMENTS

Edited by Ts. Battulga

ISBN 99929-0-418-6

Copyright © Yo. Janchiv 2005, Ulaanbaatar
All right reserved

ULAANBAATAR
2005

МУИС-ийн Монгол хэл, соёлын сургуулийн
60 жилийн ойд зориулав.

DDC
494.23
Ж-24

Ёндонжамцын Жанчив

Сонгодог монгол бичгийн өмнөх үеийн дурсгалууд

Хэвлэлийн эхийг цахим бичүүрт бэлтгэсэн Н.Гэрэлмаа

ADMON ХХК-ийн хэвлэх үйлдвэрт хэвлэв.

ISBN 99929-0-418-6

© 2005, Ё.Жанчив

ӨМНӨХ ҮГ

1224/25 оны "Чингисийн чулууны бичиг"-ээс эхлэн XVI зууны төгсгөл үе хүртэлх уйгуржин монгол үсгээр бичигдсэн дурсгалуудыг монголч эрдэмтэд *сонгодог монгол бичгийн өмнөх үеийн дурсгал* хэмээн нэрлэдэг билээ.

Энэ үеийн дурсгалууд нь эртний болон дундад үеийн монгол хэлний үнэ цэнэтэй баримт хэрэглэгдэхүүн болохын зэрэгцээ тухайн үеийн монголын соёл, утга зохиол, түүх, угсаатны зүй, гадаад харилцаа зэрэг олон салбарыг хамарсан чухал гэрч баримт юм.

Сонгодог монгол бичгийн өмнөх үеийн дурсгалыг судалж туурвисан гадаадын эрдэмтдийн бүтээл орос, англи, герман, франц, хятад, япон зэрэг олон хэлээр хэдэн арваараа хэвлэгдэн гарсан билээ. Харин уул дурсгалын ихэнхи нь харь орноос олдсон, мөн гадны судлаачдын ном зохиол олдоц муутай байдаг зэрэг хэд хэдэн шалтгааны улмаас манай эрдэмтдийн судалгааны бүтээл харьцангуй цөөн гарчээ.

Бид энэхүү номдоо сонгодог монгол бичгийн өмнөх үеийн дурсгал хэмээх ойлголтыг товч тайлбарлаж уул дурсгалуудыг задлан шинжилсэн гадаад дотоодын эрдэмтдийн бүтээлийн тоймыг авч үзлээ.

Ингээд "Чингисийн чулууны бичиг"-ээс XVI зууны төгсгөл үе хүртэлх үеийн нийт 210 дурсгалын бүртгэлийг оруулав. Ийн бүртгэл жагсаалт үйлдэхдээ дурсгал нэг бүрийг товч тодорхойлж тухайн дурсгалын судлалаар гарсан эрдэмтдийн бүтээлийн ном зүйг дор дор нь хавсаргасан болно.

Сонгодог монгол бичгийн өмнөх үеийн дурсгалыг судлах үлгэр болгон Ил хаан Аргунаас Францын IV Гоо Филипп ванд илгээсэн 1289 оны захидлыг латинаар галиглаж, шинэ үсгээр хөрвүүлэн, зарим үг хэллэгийг нь товч тайлбарлалаа.

Номын төгсгөлд судалгааны бүтээлийн "Ерөнхий номзүй"-г кирилл үсэг, монгол бичиг, латин үсэг, хятад, япон хэлээр хэмээн ангилан жагсаав.

Цаашид нягтлан судлах хүмүүст тус дэм болохын үүднээс гол гол дурсгалын эхийн гэрэл зургийг хавсаргасан болно.

Жич, Бид номоо энэ чиглэлээр бүтээл туурвиж буй академич Д.Төмөртогоод үзүүлэхэд хэвлэн гаргахыг зөвлөж урам хайрлав. Д.Төмөртогоо багшийн Тайваньд хэвлэгдэж буй ном сонгодог монгол бичгийн өмнөх үеийн дурсгалуудын латин галиг, үгийн хэлхээ орж байгаа тул бид бүтээлдээ эхийн галиг хийхийг зорьсонгүй, зөвхөн судалгааны номзүй, эхийн гэрэл зураг нийтлүүлэхээр шийдсэн билээ.

Номын эхийг цахим тооцоолуурт нэг бүрчлэн нягт нямбай оруулж өгсөн МУИС-ийн Монгол хэл соёлын сургуулийн Түрэг судлалын тэнхимийн багш Н.Гэрэлмаа, дурсгалуудын гэрэл зургийг цахимд оруулж тусалсан тус сургуулийн Монгол хэлний тэнхимийн багш, докторант Т.Жамьянсүрэн, уул бүтээлийг ариутган шүүсэн Түрэг судлалын тэнхимийн эрхлэгч, доктор Ц.Баттулга, зохиолын талаар санал бодлоо харамгүй хайрласан ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан Р.Мөнхтулга нарт чин сэтгэлийн талархалаа дэвшүүлье.

Бидний энэ ажилд алдаа эндэгдэл байгаа нь эргэлзээгүй тул үзэх мэргэд тольдон болгоож, санал бодлоо хайрлан соёрхоно уу.

Зохиогч

1. Сонгодог монгол бичгийн өмнөх үеийн дурсгалын учир

Аливаа улс үндэстний хэлийг аман ярианы хэл, бичгийн хэл хэмээн хоёр хуваах бөгөөд бичгийн хэл нь ярианы хэлнээ тулгуурлан хожуу үүсч хэлбэршин тогтдог байна. Бичгийн хэл бол илүү нарийн дүрэм журамтай, харьцангуй тогтвортой хэл юм[1].

Монголчууд хятан (их, бага), монгол, дөрвөлжин (1269), тод (1648), соёмбо (1686), хэвтээ дөрвөлжин, вагиндра (1907), латин, кирилл[2] зэрэг олон зүйл бичиг үсэг зохион хэрэглэж ирсэн бөгөөд эдгээр бичгээр тэмдэглэгдсэн дурсгалууд нэгдмэл монгол бичгийн хэлний олон зүйл хувилбар болохоос бус тус тусдаа биеэ даасан бичгийн хэл биш билээ.

Эдгээр бичиг үсгийн дотроос өнө удаан жил, нэн өргөн хүрээнд, үлэмж тогтвортой хэрэглэгдсэн бичиг бол монгол үсэг болой.

Монгол бичиг цагийн шалгуурыг амжилттай даван туулж бидний үед уламжлан ирсний учир гэвэл, сэтгэлгээний ихээхэн хийсвэрлэлийн бичиг бөгөөд үе үеийн эрдэмтэн мэргэдийн оюун ухааны охь дээжийг өөртөө шингээснийх буй за. Өөрөөр хэлбэл монгол хэлний авиазүй, авиалбарзүй, эгшиг зохицох ёс хийгээд үг бүтэхүйн ёсноо нийцсэн төдийгүй нийт монгол туургатны хэл аялгууны хамгийн нийтлэг онцлогийг сайтар тусгаж чадсан байна.

Монгол бичгийн хэлний гарал үүсэл, гол гол онцлог, түүхэн хөгжил зэргийг эрдэмтэн мэргэд судлан шинжилж, олон арван бүтээл туурвисаар ирсэн авч одоо болтол бүрэн дүүрэн шийдвэрлээгүй асуудлууд байсаар байна. Тухайлбал, монгол бичгийн үүсч буй болсон он цагийн талаар дараахи домог хийгээд хэдэн зүйл санал байдаг. Үүнд;

1. 1243 онд Сажа бандид Гунгаажалцан (1182-1251) "...монгол улсын үсгийг хэдрэгний дүрсээр нь эр, эм, эрс гурваар чанга, хөндий ба саармаг гурваар зохиосон болой"[3] хэмээн XVIII зууны үед Монлам рабжинба Данзандагва бичжээ.
2. "Юань улсын судар"-ын 124-р боть дахь "Тататунгаагийн намтар"-ын нэгэн мэдээг үндэслэн монголчууд XIII зууны эхэн үед буюу 1204 онд уйгураас монгол үсгийг авч хэрэглэх болсон гэх үзлийг өрнө дорны олон судлаач баримталдаг байна[4].
3. 925 онд зохиогдсон хятаны бага бичгийг уйгур бичиг байсан, монгол бичгийн хэл хятанчуудын дунд үүсч буй болоод эндээс бусад монгол овог аймгийн дунд түгэн дэлгэрсэн гэж Л.Лигети, Л.Викторова нарын зэрэг судлаачид үздэг байна[5].

---

[1] Д.Төмөртогоо, Монгол бичигийн хэл, "Монгол хэлшинжилэлийн онол түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (тал. 290-322), 290.

[2] Ц.Шагдарсүрэн, Монголчуудын үсэг бичигийн товчоон, УБ., 2001, 300 тал.

[3] Т.Пагва, Зүрхэн тольтын тайлбарыг судалсан тухай тэмдэглэл, УБ., 1957, (64 тал), 24.

[4] Г.Д.Санжеев, Сравнительная грамматика монгольских языков, Том.I, М.,1953, (240сс.), 14; E.Haenisch, Die Geheime Geschichte der Mongolen aus einer Mongolischen Niederschrift des Jahre 1240 von der Insel Köde'e im Kerülen = Fluss, Erstmalig überseβt und erläutert. Leipzig, 1948, 183; N.Poppe, Khalkha-mongolische Grammatik, Wiesbaden, 1951, 7; Dobu, Uyiγurjin mongol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), I-II; Bulaγ, Mongol üsüg bičig-ün tobči teüke, ÖMAKQ, 1983, 296 tal-a; Ö.Manduqu, Mongγol ündüsüten-ü üsüg bičig-tei boluγsan čaγ üy-e-yin tuqai, "Mongγol kele, mongγol teüke", 1983, №1, 1-12; В.И.Истрин, Возникновение и развитие письма, М.,1965.

[5] Л.Лигети, Г.Д.Санжеев, Сравнительная грамматика монгольских языков, Том.I, М.,1953 номын шүүмж, "ХЗС", t.YIII, 1970, (сс. 321-339), 328; Л.Викторова, К вопросу о найманской теории происхождения монгольского литературного языка и письменности (XII-XIII вв), Уч.Зап.ЛГУ,

4. Монголчууд уйгур үсгийг 1204 оноос өмнө буюу, нэлээд өмнө авсан гэж үздэг эрдэмтэд цөөн бус буй[6].

Эдгээрийн дотроос дөрөв дэх санал бусдаас илүү үндэслэлтэй мэт санагдаж байна. Уг саналын гол үндэс болсон хэдэн зүйлийг хүлээн авууштай бодогдоно. Харин нарийн тодорхой он цаг тогтоох боломж бараг үгүй байх аа[7].

Нөгөө нэг маргаантай зүйл бол монгол бичиг хэдий үеийн ямар аялгуунаа суурилан зохиогдсон бэ? гэдэг асуудал юм. Үүнийг анх академич Б.Я.Владимирцов анхааранд, тухайн цаг үедээ бусад аймгаас илүү соёлтой, мөн Уйгур, Хар-хятай, Хятад, Тангуд, Зүрчид зэрэг Азийн соёлт улс түмэнтэй өргөн харилцаатай байсан Хэрэйд, Найман нарын аялгуунаа монгол бичгийн хэл хэвшин тогтсоныг хожим Чингис хаан эзэнт гүрнийхээ бэлэн зэлэн бичгийн хэл болгож авсан гэдэг санал дэвшүүлжээ[8]. Түүний энэ саналыг Н.Н.Поппе, Г.Д.Санжеев нар ерөнхийдөө дэмжсэн байдаг[9].

Монгол бичгийн хэл хятанчуудын дунд үүсч бий болсон гэсэн өөр нэг саналыг академич Л.Лигети дэвшүүлж Л.Викторова зэрэг эрдэмтэд дэмжсэн бөлгөө[10]. Энэ талаар академич Д.Төмөртогоо "...Ийнхүү монгол бичигийн хэлний суурь аялгууны талаар *Найманы онол*, *Хятаны онол* гэсэн хоёр өөр онол гарч ирээд байна. Ер монгол бичигийн хэлний үүсэл гаралын тухай асуудал нь угтаа монгол овог аймгуудын удам угсааны хамаадалтай нягт холбоотой билээ. Гэтэл нэг талаас найманчуудын удам угсааны тухай асуудал, нөгөө талаас хятанчуудын хэл соёлын тухай асуудал бүрэн судлагдаагүй байгаа өнөө үед монгол бичигийн хэлний гарал үүсэл, найман хятантай хэрхэн холбогдох тухай асуудалыг баримжаалан тогтоох боломжгүй байна" гэж бичсэнтэй бид бүрэн санал нийлж байна[11].

Монгол бичиг нь согд гаралтай уйгур үсгээс уламжилсан бөгөөд тэрхүү согд үсэг нь эртний арамей бичгээс, энэ нь цаашилбал, дэлхийн анхны авианы бичиг болох финик цагаан толгойгоос уг сурвалжтай гэдэг нь баримтаар нутлагдсан зүйл хэмээн үзэж болно. Гэтэл сүүлийн үед монгол бичгийг уйгураас аваагүй, харин уйгур, монгол хоёр согдоос зэрэг авсан гэж үздэг

серия Вост.наук. Вып.12. №305, 1961, (сс. 137-144), 154; Л.Викторова, Монголы. Происхождение народа и истоки культуры, Л.,1980, (223 сс), 151-152.

[6] Rinčen, Mongγol üsüg-ün γarul kögjil, MTKB, 1958, №5, (tal-a, 5-26), 11; Bousiyang, Mongγol üsüg bičig-ün uqaγan, ÖMSKKQ, 1984, (222 tala), 21-26; Danzan, Uyiγurjin mongγol bičig, "Erdem sinjilegen-ü ögülel-üd", ÖMAKQ,1990, 100; Danzan, Mongγol bičig-ün soyul-un teüken surbulji, ÖMAKQ, 1999, (138 tal-a), 121; Д.Төмөртогоо, Монгол хэлний түүхэн хэлзүй, УБ.,1992, (219 тал), 37-38; Д.Төмөртогоо, Монгол бичгийн хэл, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал), 292-293; Г.Сүхбаатар, Сяньби, УБ., 1971, (216 тал), 114; Ц.Шагдарсүрэн, Монгол үсэг зүй, УБ.,1981, (168 тал) 11; Ц.Шагдарсүрэн, Монголчуудын үсэг бичигийн товчоон, УБ., 2001, (300 тал), 25;

[7] Ё.Жанчив, Монгол бичиг, (гар бичмэл), 1-7.

[8] Б.Я.Владимирцов, Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия, Введение и фонетика, Л.,1929, (XII+436 стр.) 20; Б.Я.Владимирцов, Монгольские литературные языки, Зап.Ин-та Вост.АН, t.1, 1931, (сс.1-17), 6.

[9] Н.Н.Поппе, Грамматика письменного монгольского языка, М-Л.,1937, (196стр), 13; Г.Д.Санжеев, Сравнительная грамматика монгольских языков, Т.1, М.,1953, (240стр), 14-15.

[10] Л.Лигети, Рец. Г.Д.Санжеев, Сравнительная грамматика монгольских языков, Т.1, М.,1953, ВЯ.5 (1959), (сс.133-139), 135; Л.Викторова, К вопросу о найманской теории происхождения монгольского литературного языка и письменности (XII-XIII вв), Уч.Зап.ЛГУ,серия Вост.наук,Вып.12, №305, Л.,1961, (сс.137-155), 155; Л.Л.Викторова, Монголы. Происхождение народа и истоки культуры, Л.,1980, (223 стр.) 151-152.

[11] Д.Төмөртогоо, Монгол бичигийн хэл, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (тал.290-322), 294-295.

судлаачид бий болов. Тухайлбал, түүхийн ухааны доктор Г.Сүхбаатар агсан 1971 онд хэвлүүлсэн "Сяньби" номдоо, 1230 онд Монголоор жуулчилсан Сүн улсын элчин Пэн Да-Я, Сюй-Тин нарын тэмдэглэлд монголчууд гурван янзын бичиг хэрэглэж байсан тухай өгүүлсэн байдгийг дурдаад энэ нь уйгуржин монгол, хятад, уйгар бичиг байсан гээд "...Уйгар бичгийн үүслийн талаар А.Махмутов бичихдээ: "Барагцаалбал V зууны үед Бешбалык баянбүрдээр нутаглаж байсан уйгар нар согд цагаан толгойноос уйгар үсэг авчээ" гэжээ. Жужан нар ч мөн V зууны үед бичиг авсан бололтой. Ингэхлээр согд бичгийг уйгар, монгол хоёр нэгэн зэрэг авсан байж болох юм" гэсэн таамаглал дэвшүүлсэн билээ[12].

Профессор Ц.Шагдарсүрэн 1981 онд нийтлүүлсэн "Монгол үсэг зүй" номдоо дээрх таамаглалыг лавшруулан нутлахыг чармайсан байна. Тухайлбал, Сяньби хэлний нэгэн аялгуу болох табгач хэл нь эртний монгол хэлний байдлыг тусгажээ хэмээн дүгнэсэн акад. Л.Лигетийн саналд [13] тулгуурлан "...монгол бичгийн хэл нь табгач хэлний онцлогтой их л ойр байгаа нь XIII зуунд монгол бичгийг уйгараас авсан гэж үзэхэд эргэлзээ төрүүлж байгаа юм"[14] гэжээ. Мөн цааш нь, уйгар монгол хоёр бичигт зөрөөтэй тэмдэглэдэг таван үг жагсаагаад (монгол jrlγ; уйгар jrliγ; монгол šastir; уйгар šastr гэх мэт) энэ нь "...уйгарын уламжлалын шууд нөлөө гэж үзэхэд эрхгүй эргэлзээ төрүүлж байгаа юм"[15] хэмээн дүгнэжээ. Ингээд монгол уйгур хоёр хэлэнд байгаа шашны ихэнх нэр томъёо согдоор дамжин орж ирсэн байдаг тухай академич Б.Я.Владимирцовын дүгнэлт[16], согдын мэргэн багш нар уйгур хийгээд монголчуудад үсэг бичиг унших ба бурхны номыг өөрийн хэлээрээ орчуулах ёсыг заасан гэсэн Г.И.Рамстедт[17], Зава Дамдин[18] нарын баримт сэлт, эрт цагт нэг улс нөгөөгөөсөө шашин номын тусгай зорилгоор бичиг үсэг авдаг байсан тухай эрдэмтэн В.Истриний онолын дүгнэлт[19] зэрэгт тулгуурлан "...Монголчууд XIII зууны үед согд үсгийг уйгараас дам авч хэрэглэсэнгүй, харин VI-VII зууны үед Монгол, Уйгар хоёр одоогийн Тажикийн дээд өвөг Согд нараас нэгэн зэрэг бичиг үсэг авсан байж болох баримт гарч байна. Хэрэвзээ Уйгарууд согдоос V зуунд бичиг үсэг авсан гэж нуталж байгаа А.Махмутовын судалгааг дээрхи баримттай холбож үзвэл Монголчууд бичиг үсэг авсан он цаг даруй нэгэн зуун жилээр урагшлах юм"[20] гэсэн дүгнэлт хийжээ. Зохиогч энэхүү шинэ саналаа 2002 онд хэвлүүлсэн "Монголчуудын үсэг бичигийн товчоон" номдоо дахин нутлан өгүүлсэн байна[21].

Иймхүү V зууны үед монголчууд Согдоос бичиг үсэг авсан гэсэн Г.Сүхбаатар, Ц.Шагдарсүрэн нарын таамаглал монгол үсэг бичгийн гарлыг хамгийн их урагшлуулсан таамаглал бөлгөө.

---

[12] Г.Сүхбаатар, Сяньби, УБ.,1971, (216 тал), 114.

[13] L.Ligeti, Le Tabghatch un dialecte de la langue Sien-pi, "Mongolian Studies", Budapest, 1970, 265-308; Л.Лигети, Табгач хэл Сяньбийн нэгэн аялгуу болох нь, ХЗС, t.YII, УБ.,1970, 227-244.

[14] Ц.Шагдарсүрэн, Монгол үсэг зүй, УБ.,1981, (168 тал), 10.

[15] Мөн ном, 10.

[16] Б.Я.Владимирцов, Mongolica, Об отношении монгольского языка к индо-европейским языкам Средней Азии, Зап.Кол.Вост. №1, Л.,1925, 305-341.

[17] G.I.Ramstedt, Uyiγur ulus-un quriyangγui teüke, УБ.,1922, 11-12.

[18] Зава Дамдин, Хор чойнжүн, (төвд-монгол хадмал судар).

[19] В.И.Истрин, Возникновение и развитие письма, М.,1965, 536.

[20] Ц.Шагдарсүрэн, Монгол үсэг зүй, УБ.,1981, (168 тал), 11.

[21] Ц.Шагдарсүрэн, Монголчуудын үсэг бичигийн товчоон, УБ., 2001, (300 тал), 22-28.

Эдүгээ олдоод байгаа монгол бичгийн хамгийн анхны дурсгал 1224/1225 оных байгаа тохиолдолд монгол үсгийг хэрэглэж эхэлсэн он цагийг урагшлуулсан саналууд зөвхөн таамаглал хэвээр л үлдэх болно.

Монголчууд уйгураас үсэг бичиг авсан уу, эсвэл согдоос уйгур нартай нэгэн зэрэг авсан уу гэдгийг согд, уйгур, монгол гурван зүйл бичгийг үсэгзүй, зөв бичихзүйн үүднээс нарийн нягт харьцуулан шинжилсний үр дүнд шийдвэрлэвэл зохих буй за.

Аливаа бичгийн хэлний хөгжлийн түүхийг цуваа цагийн үүднээс нягтлан судлахын тулд тухайн хэлний хөгжлийн түүхнээ гарсан гол гол хэвшлүүдийг судлан тогтоож, түүнд тулгуурлан үечлэн хуваадаг билээ. Монгол бичгийн хэлний хөгжлийн түүхийг олон эрдэмтэн анхааран шинжилж, үечлэн хуваасаар иржээ.

Хамгийн анх академич Б.Я.Владимирцов 1921 онд хэвлүүлсэн бүтээлдээ монгол бичгийн хөгжлийн түүхийг нэн эртний үеэс XIII зууны эцэс хүртэл 1-р үе, XIV зууны эхэн үеэс XVI зууны эцэс хүртэл 2-р үе, XVII зууны эхэн үеэс хойшхи үеийг 3-р үе хэмээн 3 үе шат болгон ангилсан билээ[22]. Тэрбээр хожим 1929 онд хэвлүүлсэн алдарт хэлзүйдээ;

1. Эртний үе (Үл мэдэгдэх үеэс XIV зууны эхэн үе) Энэ үеийн бичиг голдуу улсын албан харилцаанд хэрэглэгдэж байв.
2. Дундад үе (XIV зууны эхэн үеэс XVI зууны сүүл хагас). Энэ үе болж ирэхэд албан харилцаанд хэрэглэгдэхээс гадна бурхан шашны ном зохиол орчуулахад өргөнөөр хэрэглэх болжээ. Өөрөөр хэлбэл, энэ үед төвд болон уйгурын санваартан нарын удирдлагаар буддын шашны олон ном зохиолыг монгол хэлээр орчуулан хэвлэжээ. Эхний хоёр үеийн туршид зурлагын зарим нэг өөрчлөлтийг эс тооцвол, уйгур бичгийг бараг тэр хэвээр нь хэрэглэж байжээ. Иймч учраас энэ үеийн бичгийг уйгуржин монгол үсэг гэж нэрлэдэг.
3. Шинэ үе (XVI зууны эцэс, XVII зууны эхэн үеэс эдүгээ хүртэл). Энэ үед үсэг бичгийн хувьд ч, үг хэлний хувьд ч эрс өөрчлөгдөж хуучирсан, ойлгомжгүй болсон үг, нэхцөл хэрэгцээнээс гарч, ардын аман аялгууны элементүүд нэвтэрч төвд үг ч олноороо орж ирсэн байна. Олонх үсгийн зурлага өөрчлөгдөж, одоогийн хэлбэрээ аажмаар олж эхэлжээ. Иймээс энэ үеийг сонгодог бичгийн үе гэдэг[23] хэмээн бичсэн байна.

Профессор Н.Н.Поппе 1937 онд хэвлүүлсэн "Грамматика письменного монгольского языка" хэмээх бүтээлдээ;

1-р үе, XII зуунаас XVII зуун хүртэлх үе

2-р үе, XVII зуунаас Октябрийн хувьсгал хүртэлх үе

3-р үе, Октябрийн хувьсгалаас хойшхи үе хэмээн 3 үе болгосон[24] бөгөөд хожим нь нэмэн засварлаж англи хэлээр уг номоо хэвлүүлэхдээ мөн л 3 үе шат болгон хуваажээ[25].

Хожим монгол бичгийн хэлний хөгжлийн тусгайлсан ангиллыг Г.Дёрфер (1964), А.Лувсандэндэв (1972), М.Н.Орловская (1986), Г.Данзан (2002) нар хийж гурав болон дөрвөн үе шат болгон хуваасан байдаг билээ[26].

---

[22] Б.Я.Владимирцов, О трех периодах монгольского письменного языка, "Монгольский сборник рассказов из Pancatantra", Пб.,1922. 42-54.

[23] Б.Я.Владимирцов, Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия, Введение и фонетика, Л.,1929, (XII+436 стр.), 21-24.

[24] Н.Н.Поппе, Грамматика письменного монгольского языка, М-Л., 1937, (196 стр), 13.

[25] N.Poppe, Grammar of Written Mongolian, Wiesbaden, 1954, (195pp), 2-3.

Профессор Ц.Шагдарсүрэн монгол бичгийн дурсгалыг:

1. Дундад эртний үе (Хамгийн анхны дурсгалаас XVI-XVII зуун). Энэ үеийн үсгийн зурам байдал нь согд үсэгтэй нэлээд ойр, уйгар үсгээс бараг ялгагдахгүй.
2. Шинэ үе (XVI-XVII зуунаас өдгөө хүртэлх үе). Одоогийн бидний бичигтэй ойр хэмээн хоёр үе болгон үзжээ[27].

Өвөр монголын судлаач Дов монгол бичгийн хөгжлийг хоёр үед хуваагаад, эртний үед уг үсгийн зурлага, дүрэм журам зэрэг нь цөм уйгур үсэгтэй адил байсан, 2-р үе болоход "Монгол үсэг", "Тод үсэг" гэсэн хоёр салбарт хуваагдаж, жинхэнэ орчин үеийн монгол үсэг буй болсон гэж үзжээ. Ийнхүү хоёр үе болгохдоо Мин улсын эцэс ба Чин улсын эхэн үеийн наана цаана гэдгээр нь зааглан авч үзнэ. "Ганжуур ном"-ын монгол орчуулгаар орчин үеийн монгол бичгийн үе эхэлсэн хэмээн бичсэн байдаг[28].

Хэдийгээр монгол бичгийн хэлний хөгжлийн түүхийг дээр дурдсанчлан олон янзаар ангилсан байх боловч өдгөөгийн дэлхийн монгол судлалын хүрээнд;

1. Сонгодог монгол бичгийн хэлний өмнөх үе (Монгол хэлний нэгэн аялгуун дээр үндэслэсэн бичгийн хэл үүсэн бүрэлдсэн эрт цагаас эхлээд XVI-XVII зууны үе хүртэл)
2. Сонгодог монгол бичгийн үе (XVI-XVII зууны үеэс өнөөг хүртэл) хэмээн хоёр үе шат болгон ангилах явдал түлхүү ажиглагддаг билээ.

Эрдэмтэд монгол бичгийн хэлний хөгжлийн түүхийг бодтой тусган ангилсаар ирсэн боловч цаг хугацааны хувьд хэт огцом хуваасан, бичгийн хэлний зүй тогтлыг тухайн үеийн улс төр, үзэл сурталтай хутгасан, сонгодог монгол бичгийн үе хэмээх ухагдахуун нь зарим талаар эргэн няглуушгай зэрэг зарим өрөөсгөл тал байгааг академич Д.Төмөртогоо, профессор И.де.Рахевильц, профессор Ц.Шагдарсүрэн, судлаач Д.Заяабаатар нар зөв зүйтэй ажиглан тэмдэглэсэн зүйл байдгийг онцлон тэмдэглэе[29].

Ялангуяа сонгодог монгол бичгийн хэл хэмээх ойлголтын тухайд цаашдын судалгаанд анхаарвал зохих зарим онцлог байдгийг профессор Ц.Шагдарсүрэн жишээ баримтаар тодруулан авч үзэж, хэд хэдэн чухал дүгнэлт хийжээ[30].

---

[26] Д.Заяабаатар, Монгол бичгийн хэлний түүхэн хөгжлийг судлах асуудалд, МУИС,МХСС, "Монгол судлалын эрдэм шинжилгээний бичиг", боть.XIX (193)УБ., 2003, (тал. 53-66), 58-59.

[27] Ц.Шагдарсүрэн, Монгол үсэг зүй, УБ.,1981, (168 тал), 10; Ц.Шагдарсүрэн, Монголчуудын үсэг бичигийн товчоон, УБ., 2001, (300 тал), 29.

[28] Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ,1983, (695 tal-a), V-VI.

[29] Д.Төмөртогоо, Монгол хэлний түүхэн хэлзүй, УБ., 1992, (219 тал), 36-37; Д.Төмөртогоо, Монгол бичигийн хэл, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", (тал. 290-322), 297-298; Igor de Rachewiltz, Some Reflections on So-called Written Mongolian, STM,(Festschrift Manfred Taube), Swisttal-Odendorf, 1999, (pp.235-246), 242-243; Ц.Шагдарсүрэн, Сонгодог бичигийн хэл буюу монгол судрын хэлний зарим онцлогоос, "Acta Mongolica", vol.2(208), МУИС-ийн ЭШБ,УБ., 2003, (тал.17-30), 18-29; Д.Заяабаатар, Монгол бичгийн хэлний түүхэн хөгжлийг судлах асуудалд, МУИС, МХСС, МС-ын ЭШБ, боть. XIX (193), УБ., 2003, (тал. 53-66), 59-60.

[30] Ц.Шагдарсүрэн, Монгол хэлний хөгжлийн эртний үе, түүнийг судалсан тойм, "Эртний монгол хэлний судлал, (Монголын судлалын сонгомол өгүүллийн эрхи, I хэлмэли, Монгол хэл бичиг, II дэвтэр)", УБ., 1999, 67-125; Ц.Шагдарсүрэн, Сонгодог монгол бичгийн хэл буюу монгол судрын хэлний зарим онцлогоос, Acta Mongolica, vol.2(208), УБ., 2003, 17-30.

Судлаач Д.Заяабаатар "...Монгол бичгийн хэлийг үечлэхэд зөвхөн нэг талын өнцгөөс харах бус үсгийн тиг зурлага, зөв бичихзүйн онцлог, хувьсал өөрчлөлт, үгийн хэлбэрзүйн хэлбэржилт, өгүүлбэрийн зохион байгуулалт, найруулгын хэв маяг, үгийн сангийн бүрэлдэхүүн зэрэг нийтэм цогц байдлыг харгалзан үзэх нь чухал болов уу"[31] хэмээн тэмдэглэсэнтэй бид санал нэг байна.

"...Дорно дахины их таван ухааны хэдэн мянган оргил бүтээлийг багтаасан 108 боть "Ганжуур", 225 боть "Данжуур"-ыг XVIII зууны үед орчуулан гаргасан нь монгол бичгийн хэл чухам л сонгодог бичгийн хэлний зиндаанд хүрсний жишээ бодтой баримт болж байна" [32] хэмээн академич Д.Төмөртогоо тэмдэглэжээ.

Монгол бичгийн хэлний үе үеийн бодот дурсгалууд болон эрдэмтэн судлаачдын бүтээл сэлтээс үзэхүл сонгодог монгол бичгийн өмнөх үе гэдэг нь XIII зууны эхэн үе (тухайлбал, 1224/25 оны "Чингисийн чулууны бичиг")-ээс XVI зууны төгсгөл хүртэлх үеийг хамарч байгаа билээ.

Сонгодог бичгийн өмнөх дурсгалууд нь зохиогдсон он цагийн хувьд дундад үеийн монгол хэлний үед хамаарах боловч авианзүйн онцлог шинжээрээ эртний монгол хэлний сүүл үеийн онцлогийг тусгасан болохыг эрдэмтэд тэмдэглэсэн байдаг [33] . Тухайлбал, судлаач Д.Заяабаатар "...өдгөө бидний мэдлэгийн хирээр монгол бичгийн дурсгалууд цаг хугацааны хувьд XIII зуунаас хойшхи буюу монгол бичгийн хэлний хөгжлийн дунд үед хамаарч буй ч тэдгээрийн хэлний байдал нь дундад үеийн монгол хэлний дорнод аялгууны дурсгал болох "*Монголын нууц товчоон*", дөрвөлжин бичгийн хэл хийгээд өрнөд аялгууны дурсгал болох "*Мукаддимат-Ал-Адаб*", "*Стамбулын толь*" зэргээс ихээхэн ялгаатай байгааг хялбар тогтоож болно"[34] хэмээн бичжээ. Ийм учраас сонгодог бичгийн өмнөх дурсгалууд нь эртний монгол хэлний онцлогийг тодруулахад чухал эх хэрэглэгдэхүүн болдог билээ.

Хэдий тийм боловч сонгодог бичгийн өмнөх үеийн дурсгал үгийн сан, өгүүлбэрзүй, найруулгазүй зэрэг олон шинжээрээ дундад үеийн монгол хэлний онцлогийг тусгасан байдгийг олон жишээ баримтаар нутлан харуулж болох юм. Түүнчлэн, энэ үеийн бичгийн дурсгалуудад эгшгийн ижилшил, уруулшил, гийгүүлэгчийн сулрал зэрэг дундад үеийн монгол хэлний авианзүйн онцлог ямар нэг байдлаар туссан байдаг тухай академич Д.Төмөртогоо бичсэн буй[35]. Иймийн тул, дундад үеийн монгол хэлний дурсгал уйгуржин монгол, дөрвөлжин, нангиад, араб зэрэг 4 зүйлийн үсгээр тэмдэглэгдсэн байдгийг онцлон тэмдэглэвэл зохино.

1224/25 оны *Чингисийн чулууны бичиг*, 1240 оны *Төрэгэнэ хатны зарлиг*, 1246 оны *Гүюг хааны тамгын бичиг* зэрэг сонгодог бичгийн өмнөх дурсгалуудыг нэг бүрчлэн нягтлан үзэхүл тэдгээр нь ихэд боловсорсон бичгийн хэлээр бичигдсэн байдаг бөгөөд XIII-XIV зуун гэхэд нарийн тогтсон зөв бичихзүй, хэвшсэн найруулга бүхий боловсон бичгийн хэл болсон байсан нь

---

[31] Д.Заяабаатар, Монгол бичгийн хэлний түүхэн хөгжлийг судлах асуудалд, МУИС, МХСС, МС-ын ЭШБ, боть.XIX(193), УБ.,2003, (тал. 53-66), 60.

[32] Д.Төмөртогоо, Монгол хэлний түүхэн хэлзүй, УБ.,2002, (219 тал), 47.

[33] N.Poppe, Ancient Mongolian, "Tractata Altaica, Denis Sinor Sexagenerio Optima de Rebus Altaicis Merito Dedicata", Redigerunt Walther Heissig, John R.Krueger, Felix J. Oinas, Edmond Schütz, Wiesbaden,1976, (pp.463-478), 464; Д.Төмөртогоо, Монгол хэлний түүхэн хэлзүй, УБ.,1992, (219 тал), 5.

[34] Д.Заяабаатар, Монгол бичгийн хэлний түүхэн хөгжлийг судлах асуудалд, МУИС, МХСС, МС-ын ЭШБ, боть.XIX(193), УБ., 2003, (тал. 53-66), 62.

[35] Д.Төмөртогоо, Монгол бичгийн дурсгалууд эгшиг авианы ижилсэл, уруулшил хийгээд хоёр эгшгийн дундах зарим гийгүүлэгчийн сугарлыг тусгасан нь, ХЗС, t.YI, УБ.,1969, 79-82.

тодорхой харагддаг билээ. Гэвч сонгодог бичгийн өмнөх дурсгалуудын хэлний "...бичлэгийн дүрэм нь бүрэн жигдрээгүй, үгийн сан нь харьцангуй хязгаарлагдмал, хэл найруулгын өнгө аясын нарийн ялгарал тодорхой гараагүй, харь хэлний үгсийг нарийн тэмдэглэх арга зарчим гүйцэд боловсроогүй, ...орчуулгын зохиолуудын дотор харь хэлний өгүүлбэрийн бүтцийн өвөрмөц онцлогт хэт баригдсан, монгол хэлнийхээ өгүүлбэрийн ерөнхий бүтэц, үгсийн тогтсон дарааллыг гажуудуулсан"[36] зэрэг өрөөсгөл тал ажиглагддаг хэмээн академич Д.Төмөртогоо тэмдэглэсэн буй.

Тэмдэглүүштэй нэгэн зүйл буй нь, сонгодог бичгийн өмнөх үеийн (XIII-XVI зуун) онцлогийг тусгасан бичгийг *уйгуржин монгол бичиг*, сонгодог бичгийн үеийнхийг *монгол бичиг* хэмээн зарим хүмүүсийн ялган хэрэглэж байгааг бид хувьдаа зөв зүйтэй гэж үзэж байна. Учир нь, сонгодог бичгийн өмнөх үеийн дурсгалуудын үсгийн тиг зурлага зэрэг нь хожуу үеийн бичгээс илт ялгаатай, уйгур үсгийн бичлэгийн онцлогтой их ойр байдаг билээ. Гэтэл XYII зуунаас хойш үе болж ирэхэд монгол үсгийн тиг зурлага өөрчлөгдөж, зөв бичихзүй хэлбэршин тогтож ирсэн нь тодорхой мэдэгддэг. Учир иймээс, "*Чингисийн чулууны бичиг*" (1224), "*Өлзийт султаны захидал*" (1305), "*Инду вангийн гэрэлт хөшөөний бичээс*" (1362), "*Ачалат ном*"(XIV зуун) зэрэг нь уйгуржин монгол үсгээр, "*Цогтын хадны бичиг*" (1624), Лувсанданзаны "*Алтан товч*", Жамбын "*Асрагч нэртийн түүх*", Инжаннашийн "*Хөх судар*" сэлт нь монгол бичгээр тус тус бичигдсэн бөлгөө.

2. Сонгодог монгол бичгийн өмнөх үеийн дурсгалын судалгааны товч тойм

XIX зууны тэргүүн хагасаас эхлэн монгол бичгийн хэлийг судалсан дорвитой бүтээлүүд гарч эхэлсэн байна. Эдний дундаас Оросын ШУА-ийн жинхэнэ гишүүн И.Я.Шмидтийн 1831 онд германаар, 1832 онд орос хэлээр тус тус нийтлүүлсэн "Монгол хэлний зүй"[37] хэмээх ном Европ дахинд монгол хэл судлалын үүд хаалгыг нээсэн төдийгүй, монгол хэлийг Грек-Ромын хэл шинжлэлийн аргаар судлахын эхлэлийг тавьснаараа чухал ач холбогдолтой бүтээл болжээ.

Уг зохиолд дэвшүүлсэн олон асуудал өдий хүртэл өөрчлөгдөлгүй шахам явж ирсэн байна. И.Я.Шмидтийн энэ бүтээл дараа дараагийн олон арван ном зохиолд үлгэр дууриал болсон юм.

Мөн 1849 онд Казань хотноо хэвлэгдсэн Алексей Бобровниковын "Монгол халимаг хэлний зүй"[38] нь монгол хэлийг өөрийнх нь дотоод зүй тогтлын үүднээс судалсан тул одоо хүртэл ач холбогдлоо алдаагүй сайн зохиолд тооцогддог билээ.

XX зуун гарсаар Финийн алдарт монголч Г.И.Рамстедтийн "Монгол бичгийн хэл, хүрээний аман аялгуу хоёрыг авиан зүйгээр харшуулах нь"[39]

---

[36] Д.Төмөртогоо, Монгол бичигийн хэл, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (тал. 290-322), 300.

[37] I.J.Schmidt, Grammatik der mongolischen Sprache, SPb., 1831, 191 ss; И.Я.Шмидт, Грамматика монгольского языка, СПб.,1832, VII+184 сс.;

[38] А.А.Бобровников, Грамматика монгольско-калмыцкого языка, Казань, 1849, 409 сс.

[39] G.J.Ramstedt, Das Schriftmongolische und die Urgamundart phonetisch Verglichen, JSFOu 21: 2, 1903, 1-56; Г.И.Рамстедт, Сравнительная фонетика монгольского письменного языка и халхаско-ургинского говора, СПб.,1908, 65 сс; Г.И.Рамстедт, Монгол ном бичгийн хэл хүрээний аман аялгуу хоёрыг авиан зүйгээр харшуулсан нь, (Г.Лувсанцэрэн герман хэлнээс орчуулав), ХЗ, IV боть, УБ.,1967, 115-169.

хэмээх монгол хэл шинжлэлд шинэ улирлыг нээсэн туурвил хэвлэгдэн гарчээ. Уг бүтээл анх удаа монгол бичгийн хэлийг амьд аялгуутай харшуулан судалснаараа, өөрөөр хэлбэл, монгол хэлний нутгийн аялгууны судалгааг эхэлснээрээ үнэ цэнэтэй юм.

Г.И.Рамстедтийн мөрөөр Орос-Зөвлөлтийн нэрт монголч, академич Б.Я.Владимирцов замнаж, "Монгол бичгийн хэл болон халхын аман аялгууны харьцуулсан хэл зүй" (Удиртгал, Авиан зүй)[40] хэмээх монгол хэл шинжлэл төдийгүй алтайн судлалд жинтэй хувь нэмэр оруулсан бүтээлээ хэвлүүлжээ.

Үүнээс хойш Н.Поппе, Г.Д.Санжеев, Б.Ринчен нарын тулгуур бүтээлүүд ар араасаа хэвлэгдэн гарлаа[41].

Түүнчлэн Г.Д.Санжеев, Н.Поппе, Ж.Надмид[42], Ц.Шагдарсүрэн[43] нар өөр өөрсдийн номдоо монгол бичиг болоод монгол бичгийн хэлний онцлогийг судалж, үнэ цэнэтэй санал, дүгнэлт олныг гаргасан билээ.

Дээр дурдсан зохиолууд ихэвчлэн сонгодог монгол бичгийн хэлийг судлахад зориулагджээ.

Сонгодог бичгийн өмнөх дурсгалын хэлний онцлогийн талаар проф. Н.Поппе сонирхолтой өгүүлэл[44] нийтлүүлснээс гадна проф. М.Вайерсийн "Сонгодог бичгийн өмнөх монгол хэлний түүхэн хэл зүйн судалгаа"[45] хэмээх дорвитой бүтээл хэвлэгдсэн билээ. Проф. М.Вайерс уг номдоо сонгодог бичгийн өмнөх дурсгалын үсэг зүй, авиан зүй, хэл зүйн онцлогийг дундад үеийн монгол хэлний зарим дурсгалуудтай харьцуулан судалсан байдаг.

Сүүлийн үед сонгодог бичгийн өмнөх үеийн дурсгал буюу XIII-XIV зууны үеийн монгол бичгийн хэлийг судалсан хэд хэдэн бүтээл хэвлэгдэн гарсан нь уул сэдвийн судалгааг урагш нь ахиулсаар байна[46].

Сонгодог монгол бичгийн өмнөх дурсгалууд нь эртний монгол хэлний сүүл үеийн онцлог болон дундад үеийн монгол хэлний хэл зүй, үсэг зүй, үгийн сангийн байр байдлыг судлах үнэт хэрэглэгдэхүүн болоод зогсохгүй, тухайн үеийн монголын соёл, утга зохиол, түүх, угсаатны зүй, гадаад харилцаа зэрэг тал бүрийн асуудлыг шинжлэх чухал гэрч баримт болох тул өрнө, дорнын эрдэмтэн мэргэд олон жилийн турш анхааран судалсаар иржээ.

Энэ үеийн дурсгалыг Өрнөдийн эрдэмтэд XIX зууны эхэн үеэс судалж эхэлсэн билээ. Тухайлбал, одоогоор мэдэгдэж буй монгол бичгийн хамгийн анхны дурсгал болох "Чингисийн чулууны бичиг"-ийн тухай анхны мэдээг Оросын Сибирь судлаач Г.Спасский "Сибирский вестник" (Сибирийн мэдээ)

---

[40] Б.Я.Владимирцов, Сравнительная грамматика монгольского письменнего языка и халхасского наречия, Введение и фонетики, Л.,1929, XII+436 стр.

[41] Н.Н.Поппе, Грамматика письменно-монгольского языка, М-Л.,1937, 196сс.; N.Poppe, Grammar of Written Mongolia, Wiesbaden, 1954, 195 pp; Г.Д.Санжеев, Сравнительная грамматика монгольских языков, т.I, 1953, 240 сс. ; Г.Д.Санжеев, Старо-письменный монгольский язык, М.,1964, 89 сс.; Б.Ринчен, Монгол бичгийн хэлний зүй, I-IV, УБ., 1964-1967.

[42] Ж.Надмид, Монгол хэл, түүний бичгийн түүхэн хөгжлийн товч тойм, УБ., 1967, 131 тал.

[43] Ц.Шагдарсүрэн, Монгол үсэг зүй, УБ., 1981, 168 тал; Ц.Шагдарсүрэн, Монголчуудын үсэг бичигийн товчоон, УБ., 2002, 300 тал.

[44] N.Poppe, Bemerkungen zum vorklassischen Schriftmongolisch (Anlässlich des Buches von M. Weiers), ZAS, Bd, 3, 1969, 105-128.

[45] M.Weiers, Untersuchungen zu einer historischen Grammatik des präklassischen Schriftmongolisch, AF, Bd.28., Wiesbaden, 1969, 238ss.

[46] Qasbayan-a, Dumdadu jayun-u Mongol kelen-ü sudulul, ÖMSKKQ, 1996, 490 tala; Šongqor, Erten-ü mongyol kelen-ü sudulul, ÖMSKKQ, 1996, 806 tala; М.Н.Орловская, Язык монгольских текстов XIII-XIV веков, ИВ РАН, М.,1999, 182 стр.

сэтгүүлийн 1818 оны дугаарт нийтлүүлжээ[47]. Энэ нь Өрнөдийн хэвлэлд гарс уйгуржин монгол үсгийн талаарх хамгийн анхны мэдээ бололтой.

Францын дорно дахины судлаач Абел-Ремюза Ил хаан Аргун, Өлзи нараас Францын IV Гоо Филипп хаанд илгээсэн 1289, 1305 оны хоёр захидл Францын үндэсний архиваас олж, 1824 онд "Memoires sur les Relations politiqu des princes chretiens et particulierement des rois de France, avec les emprereu mongols. Second memoire. Relations diplomatiques des princes chretiens avec l rois de Perse la race de Tchinggis, depuis Houlagou, jusqu'au regne d'Abousa "Загалмайтны шашны хун тайж нар, тухайлбал Францын хаад Монголы хаадтай улс төрийн талаар харилцаж байсан тухай тэмдэглэл. Хоёр дах тэмдэглэл. Загалмайн шашны хун тайж нар, Хулагугаас Абу-Сайдын төр бари үе хүртэлх Перс дэх Чингисийн удмын хаадтай тогтоосон дипломат харилцаа" хэмээх өгүүлэл бичиж уг хоёр захидлын хэсэгчилсэн франц орчуулга, лати галиг, үгсийн тайлбарыг хэвлүүлэхийн хамт захидлуудын эхийг чулуун бараа хуулбарлан нийтлүүлжээ. Мөн энэ жил академич И.Я.Шмидт уг хоёр захидлы галиглан германаар орчуулан нийтэлсэн байна[49]. Шмидтийн энэ бүтээл Абел Ремюзагийн судалгааг урагш нь ахиулсан төдийгүй дараа дараагийн судлаачда үлгэр жишээ болжээ.

Академич И.Я.Шмидт мөн 1834 онд "Чингисийн чулууны бичиг"-ий судлаад "Bericht über einer Inschrift aus der altesten Zeit der Mongolenherrschaft ("Монголын ноёрхлын эхэн үеийн нэгэн бичээсийн тухай мэдээлэл") хэмээх өгүүлэл нийтлүүлсэн юм[50].

Ийнхүү Францын эрдэмтэн Абел-Ремюза, ялангуяа Өрнөдийн монгол судлалын үүд хаалгыг нээсэн их эрдэмтэн И.Я.Шмидт нар сонгодог монгол бичгийн өмнөх дурсгалыг нягтлан судлах үйлсийг эхэлжээ.

Францын хун тайж Р.Бонапарт 1895 онд Парист хэвлүүлсэн алдар Атластаа уул хоёр захидлыг гэрэл зургаар нийтлүүлсэн нь Абел-Ремюзагийн чулуун барын хуулбарын алдаа мадгийг илрүүлж, цаашид нарийвчлан судлахад их тустай ажил болсон юм[51].

Оросын монголч А.М.Позднеев 1896 онд нийтлүүлсэн "Лекции по истории монгольской литературы" ("Монголын уран зохиолын лекц") номынхоо тэргүүн дэвтэрт "Чингисийн чулууны бичиг", дээрхи хоёр захидал, Абдуллын пайз, Абканы бичээс зэрэг дурсгалыг судалсан байдаг[52].

Буриадын авьяаслаг эрдэмтэн Банзарын Дорж 1891 онд "Чингисийн чулууны бичиг"-ийн нэлээд нягт сайн судалгааг нийтлүүлсэн билээ[53].

---

[47] Г.И.Спасский, Древности Сибири, "Сибирский вестник", 1818. Часть IV. Отд II, 116-124.

[48] Abel-Rémusat, Mémoires sur les relations politiques des princes chrétiens et particullièrement des rois de France, avec les empereurs mongols. Second Mémoire. Relations diplomatiques des Princes chrétièns avec les rois de Perse de la race de Tchinggis, depuis Houlagou, jusqu'au règne d'Abousaïd. "Histoire et Mémoires de l'Institut Royal de France, Académie des Inscriptions et belles-lettres", t.YII. Paris,1824, 335-438.

[49] I.J.Schmidt, Philologisch-Kritische Zugabe zu den von Herrn Abel-Remusat bekannt gemachten, in den Königlich-französischen Archiven befindlichen, zwei mongolischen Original-Briefen der Könige von Persien Argun und Öldshäitu an Philipp den Schönen, St. Pbg.,1824.

[50] I.J.Schmidt, Bericht über eine Inschrift aus der ältesten Zeit der Mongolian-Herrshaft, Mém. de.l'Ac. de Sciences de St.Pbg. VIe serie, vol. II, 1834, 243-256.

[51] P.R.Bonaparte, Documents de l'époque mongole des XIII-e et XIV-e siècles, Paris, 1895, 15pl.

[52] А.М.Позднеев, Лекции по историй монгольской литературы, Т. I, 1896, 240 сс.

[53] Доржи Банзаров, Объяснение монгольской надписи на памятнике князя Исунке, племянника Чингис-хана, "Черная вера или шаманство монголов", Спб. 1891, 88-105; "Собрание сочинения", М., 1955, 186-206, reprint, 1997, 106-117.

XX зууны эхэн үеэс уйгуржин монгол үсгийн дурсгалт бичгүүдийг шинээр нээн олох, судлан нийтлэх үйлст Францын монголч П.Пеллио, Польшийн проф. В.Л.Котвич, Оросын И.Клюкин, С.А.Козин нар чухал хувь нэмэр оруулсан юм.

Тухайлбал, проф. П.Пеллио Гүюг хааны тамгын бичгийг анх судлан нийтлүүлснээс[54] гадна хэд хэдэн шинэ дурсгал нээн олж хэвлүүлжээ[55].

Проф. В.Л.Котвич Эрдэнэ-зуугийн бичээс, Дунхуангийн агуй дахь Төлөг Төгсийн бичээс зэргийг анх судалж, мөн Ил хаадын захидлыг олон талаас нь шинжилсэн цуврал өгүүлэл туурвисан байна[56].

Оросын судлаач И.Клюкин Ил хаадын хоёр захидлыг Абел-Ремюзагийн 1824 оны хуулбарыг үндэслэн судалж хоёр өгүүлэл нийтлүүлснээс [57] гадна "Чингисийн чулууны бичиг"-ийг судалсан өгүүлэл нь одоо ч үнэ цэнээ алдаагүй сайн бүтээл болжээ[58].

Академич С.А.Козин 1935 онд Аргун, Өлзийт нарын захидлыг шинжилсэн хоёр өгүүлэл нийтэлсэн байдаг[59].

Сонгодог монгол бичгийн өмнөх үеийн дурсгалт бичгүүдийг судлах ажилд хамгийн их хувь нэмэр оруулсан, хамгийн олон бүтээл туурвисан хүн бол АНУ-ын нэрт монголч, проф.Ф.В.Кливез (1911-1995) билээ. Тэрбээр 1942 оны 5-р сард "1362 оны нангиад-монгол бичээс" бүтээлээрээ Харвардын их сургуульд гүн ухааны докторын зэрэг хамгаалж, уг ажлаа "Азийн судлалын Харвард сэтгүүл"-ийн 1949 оны 12-р ботид хэвлүүлснээс хойш [60] дэлхийн монгол судлалын ертөнцөд шүр сувд болсон бүтээлүүдээ бараг бүгдий нь энэ сэтгүүлд нийтлүүлсэн юм*.

---

[54] P.Pelliot, Les Mongols et la Papauté, "Revue de l'orient Chrétien", 3-e série, t. III (XXIII), №1 et 2, (1922-1923), Paris, 1923, 3-30.

[55] P.Pelliot, TP, t.XXV, 1927, 148; P.Pelliot, Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale, TP, vol. XXVI, 1928, 219; P.Pelliot, Les document du Musée de Téhéran, "Athār-é-Irán; Annales du Service Archéologique de l'Iran I", Paris, 1936, 37-44, fig. 28-31.

[56] В.Котвич, Монгольские надписи в Эрдэни-Зу. "Сборник музея Антропологии и Этнографии имени Петра Великого при Российской Академий наук", V. 1918, 205-214; В.Л.Котвич, Поправки к разбору монгольских писем персидских иль-ханов, ЗКВ, том I, 1925, 342-344; В.Котвич, 13-р зууны эхэн үед монголчууд дэлхий нийтийн энх тайвангийн санааг сэдэж үүсгэсэн болох нь. (Ц.Шагдарсүрэн монголчлов), ХЗС, t. IX, 1972, 205-214; W. Kotwitz, Quelques données nouvelles sur les relations entre les Mongols et les Ouigours. RO, t.II, 1926, 240-247; W. Kotwitz, (Review in polish), I.Klukin, The most ancient mongolian inscription on the Kharkhira (Chingis Khan) stone, (Mémoires de l' Université d'État à l'Extrême-Orient. sér. YI:5), Vladivostok, 1927. RO, t. VII (1929-1930), 1931, 195-197; W. Kotwitz, En marge des lettres des il-khans de Perse, retrouvées par Abel Rémusat, CO №4, Lwow. 1933, Reprint; RO, t.XVI, (1950), 1953, 369-404; W.Kotwitz, Les Mongols, promoteurs de l'idée de paix universelle au début du XIIIe siècle, "La Pologne au VIIe Congrès International des Sciences Historiques" I. Warszawa, 1933, 199-204, Reprint; RO, t.XVI(1950) 1953, 428-434; W.Kotwicz, Quelques mots encore sur les lettres de il-khan de Perse retrouvées par Abel-Remusat, CO, № 10, Wilno 1936, 1-22, reédité; RO, t.XVI, 1953, 405-427.

[57] И.Клюкин, О чем писал Иль-хан Аргун Филиппу Красивому в 1289 году, Владивосток, 1925, VIII+IV+45; И.Клюкин, Письмо Улдзэйту Ильхана к Филиппу Красивому, Эдуарду 1-му и прочим крестоносцам, "Труды Гос. Дальневосточ. Ун-та ", Серия VI:2, Владивосток, 1926, 26 сс

[58] И.Клюкин, Древнейшая монгольская надпись на Хорхираском /"Чингисхановом"/ камне, "Труды Гос. Дальневосточ. Ун-Та", Серия, VI. №5, Владивосток, 1927, 38 сс.

[59] С.А.Козин, Язык первого периода истории монгольской литературы /По письмам персидских иль-ханов 1289-1305/, ИАН, отд. общ. наук, 1935, №5, 477-500; С.А.Козин, К вопросу о дешифровании дипломатических документов монгольских иль-ханов, ИАН, отд. общ. наук, 1935, №7, 645-655.

[60] F.W.Cleaves, The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince Hindu, HJAS, vol,12, №1-2, 1949, 1-133, pl.I-XXVII.

* Профессор Ф.В.Кливезийн бүтээлийн талаар "Ерөнхий номзүй"-ээс лавлана уу.

Арвин баялаг баримт хэрэглэгдэхүүнийг шавхан ашиглаж, эх бичгийг нягт нямбай судлан шинжилсний үндсэн дээр дүгнэлт нуталгаа гаргадгаараа проф. Ф.В.Кливезийн бүтээлүүд туйлын үнэ цэнэтэй төдийгүй арга зүйн хувьд ч үлгэр жишээ болохуйц байдаг онцлогтой.

Түүний нангиад-монгол бичээсийн олонх судалгааг авч үзвэл,

1. Preface (Өмнөх үг)
2. Notes to the Preface (Өмнөх үгийн зүүлт)
3. Introduction (Удиртгал)
4. Notes to the Introduction (Удиртгалын зүүлт)

Part I (Тэргүүн хэсэг)

5. Translation of the Chinese Text (Нангиад эхийн орчуулга)
6. Notes to the Tranlation of the Chinese Text (Нангиад эхийн орчуулгын зүүлт)
7. Chinese Text (Нангиад эхийн гэрэл зураг)

Part II (Дэд хэсэг)

8. Transcription of the Mongolian Text (Монгол эхийн галиг)
9. Index Verborum Mongolicorum (Монгол эхийн үгийн цэс)
10. Translation of the Mongolian Text (Монгол эхийн орчуулга)
11. Notes to the Translation of the Mongolian Text (Монгол эхийн орчуулгын зүүлт)
12. Mongolian Text (Монгол эхийн гэрэл зураг) гэсэн тогтсон загвар, дэс дараатай байдаг.

Мөн проф. Ф.В.Кливез, Бельгийн нэрт монголч А.Мостэрттэй хамтран Ил хаадын таван захидлыг судалж хоёр сайн бүтээл гаргажээ[61].

Нангиад-монгол хэлээр байгаа бүхий л дурсгалыг судлахад Ф.В.Кливезийн монгол, нангиад хэл бичгийн тэгш мэдлэг нь илрэн гарч энэ салбар дахь хамгийн шилдэг монгол судлаач гэдгээ аль хэдийн харуулсан билээ. Тэрбээр ийнхүү том том дурсгалыг шинжлэхээс гадна уг дурсгалууд дахь зарим нэг үг хэллэгийн утга учрыг тайлбарласан хэд хэдэн товч өгүүлэл нийтлүүлсэн юм[62].

---

[61] A.Mostaert, F.W.Cleaves, Trois Documents Mongols des Archives Secrètes Vaticanes, HJAS, vol, 15, № 3-4, 1952, 419-506; A.Mostaert, F.W.Cleaves, Les letters de 1289 et 1305 des Ilkhan Aryun et Öljeitü à Philippe le Bell, "Scripta Mongolica, Monographie Series I", Harvard-Yenching Institute. Cambridge Mass, 1962, 104 pp, pl.I-XII.

[62] F.W.Cleaves, The Expression *dur-a qočarulčaju* in the Letter of Öljeitü to Philippe le Bel. HJAS, vol.11, № 3-4, 1948, 441-445; F.W.Cleaves, A Chancellary Practice of the Mongols in the Thirteenth and Fourtheenth Centuries. HJAS, vol.14, № 3-4, 1951, 495-526; F. W. Cleaves, A Medical Practice of the Mongols in the Thirteenth and Fourteenth Century, HJAS, vol. 17, № 3-4, 1954, 428-444; F.W.Cleaves, tomuγ-a / t'o-mu-hua, HJAS, vol.17, № 3-4, 1954, 445-452; F.W.Cleaves, Aldar Čab-Čab Aldar, HJAS, vol.18, № 1-2, 1955, 221-233; F.W.Cleaves, Saqid-Zāh(i)d, HJAS, vol.18, № 1-2, 1955, 234-238;

Проф. Ф.В.Кливез амьдралынхаа сүүлийн жилүүдэд "Ачлалт ном"-ын монгол орчуулгыг судалсан цуврал өгүүлэл хэвлүүлж байв**. Ийнхүү проф. Фрэнсиз Вүүдмэн Кливез бол сонгодог монгол бичгийн өмнөх дурсгалын судлалаар XX зуунд бусдаасаа хол тасарсан гайхамшигт эрдэмтэн байлаа.

А.ф. Ле Кохоор удирдуулсан Германы шинжилгээний анги XX зууны эхээр Хятадын Шинжаан мужийн Турфан нутгаас эртний олон зүйлийн хэл, бичгээр туурвисан баялаг ном судар олж аваачсан билээ. Үүний доторхи монгол дурсгалыг судлахад Финийн алдарт монголч Г.И.Рамстедт эң тэргүүнд анхаарлаа хандуулж Берлин дэх Турфаны цуглуулгын доторхи хэдэн захидал бичгийг судлаад 1909 онд "Mongolische Briefe aus Idiqut-Schäri bei Turfan" ("Турфаны Идихут-Шэрийн монгол захидлууд") хэмээх өгүүлэл нийтлүүлжээ[63]. Үүнээс хойш уул дурсгалыг хэн ч сонирхон судлалгүй байсаар бараг хагас зууны дараа буюу 1954 онд гурван тивийн, гурван улсын, гурван нэрт эрдэмтэн тухайлбал, Монголын академич Ц.Дамдинсүрэн[64], Германы монголч Э.Хэниш[65], АНУ-ын проф. Ф.В.Кливез[66] нар тус тустаа бүтээл хэвлүүлжээ.

Ялангуяа Чойжи-Одсэрийн 1312 оны Бодичария-авадарагийн орчуулга, тайлбарын модон барын сүүлийн арваад хуудсыг шинжлэн судалсан Ф.В.Кливез, Э.Хэниш нарын судалгаа тун чухал бүтээлүүд болсон байна.

АНУ-ын алдарт монголч Н.Поппе Турфаны монгол цуглуулгын доторх нэгэн зохиолыг Македоны Александр хааны тухай бүтээл болохы нь олж тогтоон 1957 онд судлан хэвлүүлсэн юм[67].

Мөн тэрбээр "Алтан ордны үйсэн дээрх бичиг"-ийг анх тайлан уншиж ганц сэдэвт бүтээл[68] нийтлүүлснээс гадна 1926 онд Эрдэнэ-зуугийн монгол бичээс[69], 1960 онд Турфаны цуглуулга дахь нэгэн монгол шүлэг[70], 1961 онд Мөнх хааны гэрэлт хөшөөний бичгийг[71] тус тус судлан хэвлүүлсэн бөгөөд 1962 онд нийтлүүлсэн "Antworten auf Professor Wellers Fragen" ("Профессор Веллерийн асуултанд хариулах нь")[72] хэмээх өгүүлэлдээ 1312 оны Бодичарияавадарагийн монгол орчуулгын талаар өгүүлсэн байдаг.

Проф. Э.Хэниш Берлин дэх Турфаны монгол цуглуулгын бараг бүх дурсгалыг эмхитгэн 1959 онд "Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile" ("Берлин дэх Турфаны монгол цуглуулга. Берлин дэх Турфаны цуглуулгын монгол

** Профессор Ф.В.Кливезийн "Ачлалт ном"-ын судалгааны бүтээлүүдийн талаар "Ерөнхий номзүй"-ээс лавлана уу.

[63] G.J.Ramstedt, Mongolische Briefe aus Idiqut-Schäri bei Turfan, "Sitzungsberichte d.Preuss. Ak.d. Wiss", t.XXXII, 1909, 838-848.

[64] Ц.Дамдинсүрэн, Ардчилсан Герман Улсын Шинжлэх Ухааны Академиар орсон тухай тэмдэглэл, ШУ, 1954, №3, 22-29.

[65] E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. I. Ein buddhistisches Druckfragment vom Jahr 1312, ADAW, 1954, 1-22, pl. I-XXV.

[66] F.W.Cleaves, The Bodistw-a Čari-a Awatar-un tayilbur of 1312 by Čosgi Odsir, HJAS, vol.17, № 1-2, 1954, 1-129, pl. I-XXIV.

[67] N.Poppe, Eine mongolische Fassung der Alexandersage, ZDMG, 1957, Bd. 107, 105-129.

[68] Н.Н. Поппе, Золотоордынская рукопись на бересте, Труды Института Востоковедения, т. XXXVII, М-Л., 1941, 59+24 таб., Reprint; "Mongolica ", Wiesbaden, 1972.

[69] Н.Поппе, Предварительный отчет лингвистической экспедиции в Северную Монголию за 1926 год, (Отчет о поездке на Орхон летом 1926 года), Л., 1929, 1-25.

[70] N.Poppe, Ein mongolisches Gedicht aus den Turfan-Funden, GAJ, vol. V, 1960, 257-294.

[71] N.Poppe, Notes on the Monument in Honour of Mönke Khan, CAJ, vol.VI, 1961, 14-18.

[72] N.Poppe, Antworten auf Professor Wellers Fragen, CAJ, vol.VII, 1962, 42-59.

бичвэрүүдийн гэрэл зургийн хуулбар")[73] хэмээх ном хэвлүүлсэн нь цаашид нягтлан судлах боломжийг дэлхийн монголч нарт бүрдүүлж өгсөн буянтай үйлс болжээ.

Судлаачид хожим нь Э.Хэнишийн номд ороогүй хэд хэдэн ном судрын тасархайг шинээр нийтлүүлсэн билээ[74].

Мажарын нэрт монголч Л.Лигети (1902-1987) академич бээр сонгодог бичгийн өмнөх дурсгалыг судалж хэд хэдэн өгүүлэл*** нийтлүүлснээс гадна XIII-XIV зууны үеийн уйгуржин монгол бичгийн бараг бүх дурсгалыг эмхитгэн шинжилгээний нягт сайн галиг, товч тайлбар, ном зүйн хамт 1963 онд мажар[75], 1972 онд франц[76] хэлээр хэвлүүлж, мөн уг номд орсон бүх дурсгалын үгийн цэсийг[77] нийтэлсэн нь нэн тустай ажил болжээ.

Германы нангиадч, монголч Х.Франке профессор хэд хэдэн шинэ дурсгал нийтлүүлсэн юм*.

Австралийн монголч, проф. И.де Рахевильц 1969 онд "Мухаммед багшийн шүлэг" [78] -ийг судлан хэвлүүлснээс хойш, "Чингисийн чулууны бичиг"[79], "Төрэгэнэ хатны зарлиг"[80], "Гүюг хааны тамгын бичиг"[81], "Ачлалт ном"[82] зэрэг сонгодог бичгийн өмнөх дурсгалуудыг дахин нягтлан судалсан нь ихээхэн чухал зүйл болжээ.

1970 онд Германы эрдэмтэн Г.Херрман Ираны Ардабил хотоос перс-монгол хоёр хэлээр бичсэн Ил хаадын зарлиг болон уйгуржин монгол үсгийн хэсэг бусаг дурсгал бичгүүд олсныг 1975 онд Г.Дёрфер, Г.Херрманн нар хэвлэн

---

[73] E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, 59 pp.

[74] Д.Цэрэнсодном, Турфаны цуглуулгын Т II,607 /Ерөөлийн хаан хэмээх судрын шинээр олдсон тасархай/, SM, t.III (11), 1976, 221-227; G.Kara, Un fragment mongol de Tourfan, AOH, t. XXIV, f. 2, 1971, 165-171; G.Kara, Weitere mittelmongolische Bruchstücke aus der Berliner Turfansammlung, "Altorientalische Forschungen", Bd.VI, Berlin, 1979, 181-203, pl.I-VII; L.Ligeti, Fragments mongols de Berlin, AOH, t.XXIV, f.2, Budapest, 1971, 139-164; D. Cerensodnom, M. Taube, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, 1993, 230+57 pl.

*** Профессор Л.Лигетийн бүтээлийн талаар "Ерөнхий номзүй"-ээс лавлана уу.

[75] L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I. MN.1, Budapest. 1963, 176 pp.

[76] L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, 296 pp.

[77] L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), IVLMMT, I, Budapest, 1970, 169 pp; L.Ligeti, Monuments préclassliques, 1.(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie. IVLMMT, II, Budapest, 1972, 382pp.

* Профессор Х.Франкегийн бүтээлүүдийг "Ерөнхий номзүй"-ээс лавлана уу.

[78] I.de Rachewiltz, The Mongolian Poem of Muḥammad al-Samarqandī, CAJ, vol. XII, 1969, 280-285.

[79] I. de Rachewiltz, Some Remarks on the Stele of Yisüngge, "Tractata Altaica, Denis Sinor Sexagenario Optima de Rebus Altaicis Merito Dedicata ", Redigerunt Walther Heissig, John R. Krueger, Felix J. Oinas, Edmond Schütz, Wiesbaden, 1976, (XI+775 pp), 487-508.

[80] I.de Rachewiltz, Some Remarks on Töregene's Edict of 1240, PFEH, vol.23, (March, 1981), 39-63, 1pl; I. de Rachewiltz, Was Töregene Qatun Ögödei's 'Sixth Empress' ?, "ОУМЭ-ий VIII их хурал", "Mongolica. An International Annual of Mongol Studies", vol.10(31), 2000, 441-460.

[81] I. de Rachewiltz, Qan, Qa'an and the Seal of Güyüg, "Documenta Barbarorum, Festschrift für Walther Heissig zum 70. Geburtstag", Hrsg. von Klaus Sagaster und Michael Weiers. Veröftentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 18, 37, 1983, 272-281.

[82] Der Blockdruck des Xiàojīng aus dem Palastmuseum in chinesisher und mongolischer Sprache, ZAS, Bd 12, 1978, 152-235; I. de Rachewiltz, The Preclassical Mongolian Version of the Hsiao-ching, ZAS, Bd.16, 1982, 7-109; I. de Rachewiltz, More about the Preclassical Mongolian Version of the Hsiao-ching, JAS, Bd.19,1986, [27]-37.

гаргасан нь сонгодог бичгийн өмнөх дурсгалын судлалд чухал хувь нэмэр хандив болсон юм[83].

БНХАУ-ын Хэнань (河南) мужийн Дэнфэн (登封县) сианы Шао-лин (少林) сүмийг 1972-1982 онд сэргээн засварлах үеэр газрын гүнд булагдсан 4 гэрэлт хөшөө илрүүлсэн байна. Эдгээр хөшөөний нэг нь 1314 онд сийлсэн гэрэлт хөшөө байжээ. Уул хөшөөний нэг талд уйгуржин монгол бичгийн гурав (1253 оны Мөнх хааны зарлиг, 1261 оны Хубилай хааны зарлиг, 1268 оны Хубилай хааны зарлиг), дөрвөлжин үсгийн нэг (1312 оны Буянт хааны зарлиг), нөгөө талд нангиад бичээс сийлсэн байна.

1991 оны 1-2 сард Японы судлаач Ж.Накамура, Т.Мацукава нар Шао-лин хийдэд очиж уул гэрэлт хөшөөний бичээсийг нягтлан судлаад Японы "Дотоод Азийн хэлний судлал" сэтгүүлийн 1993 оны YIII ботид "Шинээр илрүүлсэн монгол нангиад хавсарсан Шао-лин хийдийн зарлигийн хөшөө" хэмээх өгүүлэл нийтлүүлжээ. Тэд уул өгүүлэлдээ уйгуржин монгол үсгийн 3, дөрвөлжин үсгийн 1 зарлигийн бичээсийн латин галиг, япон орчуулга, тайлбар судалгаа, эхийн гэрэл зураг сэлтийг хэвлүүлсэн байна[84].

Өвөр Монголын эрдэмтэн Дов, Зуунаст нар уул хөшөөний бичээсийг очиж судлаад "Үндэсний хэл бичиг" сэтгүүлийн 1993 оны 5,6, 1994 оны 1-рт "Хэнань мужийн Дэнфэн сианы Шао-лин хийдээс малтан гаргасан уйгуржин монгол ба пагвагийн үсгийн зарлигийн хөшөөний тайлбар судалгаа" хэмээх өгүүлэл хэвлүүлсэн билээ. Уул цуврал өгүүлэлд Шао-лин хийдийн гэрэлт хөшөөний 4 зарлигийн бичээсийн латин галиг, нангиад орчуулга, үгсийн тайлбар судалгаа, эхийн гэрэл зураг зэргийг хэвлүүлсэн байна[85].

Өвөр Монголын судлаачид уйгуржин монгол үсгийн дурсгалыг нэлээд хожуу тухайлбал, 1980-аад оны эхэн үеэс судалж эхлээд сүүлийн үед тун эрч, далайцтай шинжилж байна. Тухайлбал 1983 онд эрдэмтэн Довын хэвлүүлсэн "Уйгуржин монгол үсгийн дурсгалт бичгүүд" [86] хэмээх ном онцгой ач холбогдолтой юм. Зохиогч уг бүтээлдээ "Чингисийн чулууны бичиг" тэргүүтнээс эхлээд "Мин улсын үеийн зарлиг ба айлтгал бичгүүд" хүртэлх XIII-XIV зууны үеийн 22 дурсгал бичгийг товч тайлбар, эхийн гэрэл зураг, уг эхийг дуурайсан хуулбар, одоогийн монгол бичгийн хөрвүүлэг, зарим үгсийн тайлбар сэлтийг багтаан хэвлүүлсэн нь сурах оюутан, судлах мэргэдэд тустай сайн бүтээл болжээ.

Профессор Зуунаст, Сэцэнцогт нар 1989 онд "Сайн үгт Эрдэнийн сан нэрт шастир" нэрээр Эрдэнийн сан Субашидын хамгийн анхны монгол орчуулга буюу Соном Гарагийн орчуулгыг бүх талаас нь судлан шинжилж, тайлбар судалгааны хамт хэвлүүлсэн билээ[87].

---

[83] G.Doerfer, Mongolica aus Ardabil, ZAS, Bd.9, 1975, 187-263; G.Herrmann, G.Doerfer, Ein persisch-mongolischer Erlass des Čalāyeriden Šeyh Oveys, CAJ, 1975, vol. XIX, 1-84; G.Herrmann, G.Doerfer, Ein persisch-mongolischer Erlaß aus dem Jahr 725/1325, ZDMG, Bd. 125,1975, 317-346.

[84] 中村淳, 松川節, 新発見の蒙漢合璧少林寺聖旨碑, "内陸アジア言語の研究", 1993, YIII, 1-92, +8pl.

[85]道布, 照那斯图, 河南登封少林寺出土的回鹘式蒙古文和八思巴字圣旨碑考释, "民族语文", 1993, № 5,1-3, № 6,59-71+2pl,1994, № 1,32-40+2pl.

[86] Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, 695 tal-a.

[87] Jaγunasutu, Sečenčoγtu, Sayin ügetü erdeni-yin sang neretü šastir, (Tulγur bičig-ün čuburul), ÖMAKQ, 1989, 859 tal-a.

Өвөр Монголын судлаач Д.Тулгуур 1362 оны Индү вангийн гэрэлт хөшөөний бичгийг судалж эрдмийн зэрэг хамгаалсан бөгөөд уул бүтээлээ 1992 онд "Индү вангийн хөшөөний монгол бичгийн судлал"[88] нэрээр тусгай ном болгон гаргажээ. Зохиогч уул бүтээлдээ уг дурсгалыг хэл шинжлэлийн үүднээс задлан шинжилсэн байдаг.

БНХАУ-ын Өвөр Монголын Өөртөө Засах Орны Их зуу аймгийн нутагт орших Аржайн агуйн хананд Бурханы магтаал, Дар-Эхийн магтаал, Архадын магтаал зэрэг XV зууны сүүлч XVI зууны эхэн үед хамаарах 50 гаруй бичээс олдсоныг 1980-аад оны эхэн үеэс Өвөр Монголын эрдэмтэд нягтлан судалж, 1997 онд "Аржай агуйн уйгуржин монгол бичээсийн судлал" хэмээх ном гаргасан нь сонгодог бичгийн өмнөх үеийн дурсгалын судлалд цоо шинэ нэмэр хандив болсныг тэмдэглэе[89].

БНХАУ-ын Шаньси (陕西) мужийн Ху сиан (户县)-ы төв Гуань (关) хотоос баруун зүгт 10 км-т орших Чун Ян-гун (重阳宫) хэмээх бомбын сүмд Юань улсын үеийн монгол-нангиад үсгээр бичсэн Жибинтөмөр вангийн гэрэлт хөшөө хадгалагдаж байдаг байна. Уул хөшөөний магнайн бичээс нь дөрвөлжин үсгээр нангиад хэлээр бичигдсэн бөгөөд дээд талд нь уйгуржин монгол, доод талд нь нангиад бичээс тус тус сийлжээ. Уйгуржин бичээс нь 1277 оны Жибинтөмөр вангийн зарлигийн бичээс болно.

Энэхүү гэрэлт хөшөөний бичээсийг БНХАУ-ын эрдэмтэн Дов, Зуунаст, Лиу Жаохе нар судалж "Үндэсний хэл бичиг" сэтгүүлийн 1998 оны 2-рт "Уйгуржин монгол үсгийн Жибинтөмөр вангийн зарлигийн бичээсийн тайлбар судалгаа" хэмээх өгүүлэл нийтлүүлсэн билээ[90].

Зохиогчид уул өгүүлэлдээ уйгуржин монгол бичээсийн латин галиг, уйгуржин монгол сийрүүлэг, хятад бичээс, уйгуржин бичээсийн хятад орчуулга, тайлбар судалгаа, эхийн гэрэл зураг сэлтийг нийтлүүлсэн байна.

Дов нарын энэхүү судалгаа нь сонгодог монгол бичгийн өмнөх үеийн нэгэн шинэ дурсгалыг судалгаа шинжилгээний эргэлтэнд оруулснаараа чухаг ач холбогдолтой юм.

Манай орны судлаачид сонгодог бичгийн өмнөх дурсгалыг судлах ажилд 1950-иад оноос хувь нэмэр оруулж эхэлжээ. Үүнд, Монгол улсын нутаг дэвсгэрт хадгалагдаж байгаа цөөн дурсгалын нэг болох 1257 оны "Мөнх хааны гэрэлт хөшөө"-г Хөвсгөл аймгийн Арбулаг сумын нутгаас О.Намнандорж 1953 онд нээн олж, 1956 онд тусгай товхимол[91] хэвлүүлсэн нь уйгуржин монгол бичгийн судлалд нээлт болсон төдийгүй, энэ чиглэлийн судалгааны үндэс суурийг эх орондоо тавьсан гавьяат үйл болжээ.

Мөн уг дурсгалыг судалж академич Ц.Дамдинсүрэн 1957 онд, академич Б.Ринчен 1958 онд, Ш.Ёнхор 1962 онд тус тус өгүүлэл хэвлүүлэв[92].

---

[88] Tulγaγuri, "Intü ong-un kösiy-e"-yin mongγol bičig-ün sudulul, ÖMSKKQ, 1992, 443 tal-a.

[89] Qaserdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujirγal, Engkebaγatur, Arjai aγui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, "Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a", 1997, 7+54+36+387 tal-a.

[90] 道布, 照那斯图, 刘兆鹤, 回鹘式蒙古文只必帖木儿大王令旨释读, "民族语文",1998, №2, 9-17+2pl.

[91] О.Намнандорж, Мөнх хааны гэрэлт хөшөө ба ордыг олж судалсан тухай, УБ, 1956, 28 тал

[92] Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1957, 35-36; 1999, 53-54; Rinčen L'inscription sinomongole de la Stèle en l'honneur de Möngke qaγan, CAJ, IV, 1958, 130-143, fig.6 Ш.Ёнхор, Мөнх хааны гэрэлт хөшөөний монгол бичгийг дахин уншсан нь, "УИС-ийн манж-монгол хэлний ангийн оюутнуудын эрдэм шинжилгээний бичиг", УБ., 1962(63), 59-67.

Академич Ц.Дамдинсүрэн 1957 онд хэвлүүлсэн "Монголын уран зохиолын тойм" номдоо Чингисийн чулууны бичиг, Гүюг хааны тамгын бичиг, Мөнх хааны гэрэлт хөшөөний бичиг, Өлзийт султаны бичиг зэргийг оруулсан байдаг[93]. Мөн тэрбээр, 1959 онд нийтлүүлсэн "Монголын уран зохиолын дээж зуун билиг оршивой"[94] хэмээх алдарт бүтээлдээ "Алтан ордны үйсэн дээрх бичиг", "Сулхарнайн тууж", "Бодичариявадарагийн аравдугаар бүлгийн тайлбар" зэргийг орчин үеийн монгол үсгээр сийрүүлж, товч тайлбартайгаар хэвлүүлснээс гадна, Чойжи-Одсэрийн тухай[95], Сулхарнайн туужийн тухай[96] өгүүлэл тус тус нийтлүүлсэн нь буй.

Академич Б.Ширэндэв Ил хаан Аргуны 1289 оны захидлын гэрэл зураг, мөн захидлын болон 1305 оны Өлзийт султаны захидлын хөрвүүлэг зэргийг 1968 онд нийтлүүлжээ[97].

Академич Д.Цэрэнсодном 1960-аад оноос эхлэн Ч.Алтангэрэлийн хамт болон дангаараа Турфаны монгол дурсгалын талаар, түүнчлэн уг дурсгалын доторх тасархай хуудсуудыг ямар номын хэсэг болохыг нь тодруулсан олон цуврал өгүүлэл нийтлүүлсэн билээ**. Турфаны дурсгалыг олон жил судалсны дүнд тэрбээр, Германы монголч, доктор М.Таубетэй хамтран 1993 онд "Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung" ("Берлин дэх Турфаны цуглуулгын монгол дурсгал")[98] хэмээх ном хэвлүүлсэн билээ. Уг бүтээл Турфаны монгол дурсгалуудын латин галиг, герман орчуулга, тайлбар судалгаа, бүх үгийн толь, зарим эхийн гэрэл зураг зэргийг багтаасан бүрэн нэгтгэл зохиол болсон байна.

Мөн "Чингисийн чулууны бичиг"-ийн судлалаар Х.Пэрлээ, Д.Жамсранжав[99], 1312 оны Бодичариявадарагийн орчуулга, тайлбарын тухай Д.Төмөртогоо[100], "Алтан ордны үйсэн дээрх бичиг"-ийн талаар Д.Цэнд[101], 1305 оны Өлзийт султаны захидлын тухай Ц.Сүхбаатар[102] нар тус тус өгүүлэл бичсэн байна.

Эрдэмтэн Х.Лувсанбалдан Бээжингийн хааны ордны музейд хадгалагдаж байсан "Ачлалт ном"-ын нангиад-монгол эхийг олж аваад латин галиг, үгийн цэс, тайлбар судалгаа, эхийн гэрэл зураг сэлтийн хамт "Ачлалт номын тухай"[103]

---

[93] Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1957, (158 tal-a), 34-41, 88-91, 102-119.

[94] Če.Damdinsürüng, Mongγol-un uran jokiyal-un degeji jaγun bilig orusibai, CSM, t. XIV, UB.,1959, (599 tal-a), 28-29, 136-146, 146-152, 152-154, 154-158, 160-162, 162-166, 166-170, 170-173.

[95] Ц.Дамдинсүрэн, 14-р зууны үеийн хэл бичгийн эрдэмтэн Чойжи-Одсэр, "Шинжлэх ухааны хүрээлэнгийн бүтээл", УБ., 1957, № 2, 65-76.

[96] Č.Damdinsürüng, Sulqarnai-yin tuγuji-yin tuqai, MKJT, 1959, № 8, 43-54.

[97] Б.Ширэндэв, Эртний монгол бичгийн хуулбар ингэж манайд шилжин ирэв, ШУАМ, 1968, №2, 39-53; Б.Ширендыб, Фотокопии с оригиналов дипломатических послании, В кн: "Б.Ширендыб, Избранные произведения", М., 1973, 88-92.

** Академич Д.Цэрэнсодном, судлаач Ч.Алтангэрэл нарын бүтээлийн талаар "Ерөнхий номзүй"-ээс лавлана уу.

[98] D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, 230+57 pl.

[99] Х.Пэрлээ, Гурван өгүүлэл, SM, t.III, f. 13-15, УБ., 1962, (48 тал) 3-23; Д.Жамсранжав, "Буха сужигай" гэдэг нэрийн учир, "ОУМЭ-ий IV их хурал", I боть, УБ., 1985 (84), 455-458.

[100] Д.Төмөртогоо, 1312 оны Bodicaryavatara – yin tayilburi, ХЗ, t.IV, УБ., 1968, 173-180; Д.Төмөртогоо, Bodicaryavatara-ийн монгол орчуулгууд, МС, T.VI, f.22-33, УБ., 1968(1969), 151-160.

[101] Д.Цэнд, "Алтан ордны үйсэн дээрх бичиг" хэмээх зохиолын судлалд, SM, t.III (11), УБ., 1976, 238-259.

[102] Ts. Sukhbaatar, Re-reading the note from Ulziit sultan, "ОУМЭ-ийн VI их хурал, Илтгэлүүдийн товчлол", УБ., 1992, 102-103.

[103] Х.Лувсанбалдан, Ачлалт номын тухай, SM, t. III, f. 12, УБ., 1961, 149+1в-38а.

хэмээх бүтээлийг 1961 онд гаргажээ. Мөн тэрбээр, 1340 оны Аруг вангийн гэрэлт хөшөөний бичээсийг судлан 1962 онд нийтлүүлсэн юм[104].

Х.Лувсанбалданы энэхүү хоёр бүтээл нь түүнээс өмнө дэлхийн монгол судлалд хэн ч судлаагүй зүйлийг барьж авснаараа ихээхэн ач холбогдолтой юм. Х.Лувсанбалданы судалгаа гарсны дараагаар л дээрх хоёр дурсгалыг судалсан Ф.В.Кливез, Д.Кара, Л.Лигети, И.де Рахевильц [105] зэрэг гадаадын нэрт монголчдын бүтээл дараа дараагаар хэвлэгдсэн билээ.

Судлаач Д.Жамсранжав 2003 онд хэвлүүлсэн "Чулуун ном"[106] хэмээх бүтээлдээ 1224/25 оны "Чингисийн чулууны бичээс" (13-26, 89-р тал), 1240 оны "Өгэдэй хааны зарлигийн хөшөөний бичээс"(27-46, 90-р тал), 1246 оны "Гүюг хааны тамгын бичиг" (47-58, 91-95-р тал), 1257 оны "Мөнх хааны хөшөөний дээрхи монгол бичээс" (59-72, 96-100-р тал) зэрэг сонгодог монгол бичгийн өмнөх дөрвөн дурсгалын тайлбар судалгаа, гэрэл зураг сэлтийг нийтлүүлжээ.

Академич Д.Төмөртогоо сонгодог монгол бичгийн өмнөх үеийн дурсгалуудыг эмхитгэн латинаар галиглаж үгийн цэс үйлдсэн томоохон бүтээл болох "Монгол бичигийн дурасхалын судалгаа" номоо Тайвань улсад хэвлүүлж байгаа билээ. Энэ бүтээл нь сонгодог монгол бичгийн өмнөх дурсгалын судалгаанд томоохон хувь нэмэр оруулах нь эргэлзээгүй.

3. Сонгодог монгол бичгийн өмнөх үеийн дурсгалын жагсаалт, судалгааны номзүй

Сонгодог бичгийн өмнөх үеийн дурсгалт бичгүүдийн бүртгэл жагсаалтыг Б.Я.Владимирцов [107], Б.Ринчен [108], Д.Цэнд [109], Ж.Надмид [110], М.Вайерс [111], Л.Лигети[112], Ө.Мандах[113], Д.Төмөртогоо[114] нар удаа дараа нийтлүүлсэн билээ.

Бид энд сонгодог бичгийн өмнөх дурсгалуудын харьцангуй бүрэн бүртгэл хийгээд судалгааны бүтээлийн номзүйг хэвлүүлж байна. Ийн

---

[104] Х.Лувсанбалдан, Аруг вангийн хөшөөний бичиг, "Дандины "Зохист аялгууны толь" ба түүний тайлбарын тухай товч мэдээ ", SM, t. IV, f.6, УБ., 1962, 123-136, 1 зурагтай.

[105] 1340 оны "Аруг вангийн гэрэлт хөшөөний бичээс"-ийн талаар; L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I. MN.1, Budapest. 1963, (176 pp), 67-69; L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 59-61; G.Kara, L'Inscription mongole d'Aruγ, prince de Yunnan, AOH, t. XVII, f.2, 1964, 145-173; F.W.Cleaves, The Lingji of Aruγ of 1340, HJAS, vol. 25, (1964-65), 1965, 31-78; "Ачлалт ном"-ын талаар; L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I. MN.1, Budapest. 1963, (176pp), 9-37; L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, 76-104; Der Blockdruck des Xiàojīng aus dem Palastmuseum in chinesisher und mongolischer Sprache, ZAS, Bd 12, 1978, 152-235; I. de Rachewiltz, The Preclassical Mongolian Version of the Hsiao-ching, ZAS, Bd.16, 1982, 7-109; I. de Rachewiltz, More about the Preclassical Mongolian Version of the Hsiao-ching, JAS, Bd.19,1986, [27]-37; Профессор Ф.В.Кливезийн "Ачлалт ном"-ын судалгааны бүтээлүүдийн талаар "Ерөнхий номзүй"-ээс лавлана уу.

[106] Д.Жамсранжав, Чулуун ном, №1, УБ.,2003, 109 тал.

[107] Б.Я.Владимирцов, Сравнительная грамматика монгольского письменнего языка и халхасского наречия, Введение и фонетики, Л.,1929, (XII+436 стр.), 34-37.

[108] Б.Ринчен, Монгол бичгийн хэлний зүй, Тэргүүн дэвтэр, Удиртгал, УБ., 1964, 213-216.

[109] Д.Цэнд, XIII-XIV зууны үеийн монгол бичгийн дурсгалаас, ХЗ, t.II, УБ.,1964, 3-52.

[110] Ж.Надмид, Монгол хэл, түүний бичгийн түүхэн хөгжлийн товч тойм, УБ., 1967, 21-23, 47-50.

[111] M.Weiers, Untersuchungen zu einer historischen Grammatik des präklassischen Schriftmongolisch, AF, Bd.28., Wiesbaden, 1969, (238 ss.) 203-224.

[112] L.Ligeti, L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I. MN.I, Budapest. 1963, 176pp. L.Ligeti, Monuments Préclassiques I, XIIIe et XIVe siècles, MLMC, III, Budapest, 1972, 296 pp.

[113] Ö.Manduqu, Tarudi, Yuan Čou, Dumdadu erten-ü mongγol kele, 1997, (702 tal-a), 6-22.

[114] Д.Төмөртогоо, Монгол хэлний түүхэн хэл зүй, Нэгдүгээр дэвтэр, Монгол хэлний түүхэн авиа зүй, УБ., 1992, (219 тал), 208-210; Д.Төмөртогоо, Монгол бичигийн хэл, "Монгол хэл шинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал), 301-311.

нийтлүүлэхдээ академич Л.Лигетийн 1972 оны бүтээлдээ хэрэглэсэн дэс дараа болон ангиллыг ерөнхийд нь баримтлахын хамт үүнээс хойш шинээр нээгдсэн, уг номд ороогүй дурсгалын бүртгэлийг олж мэдсэнийхээ хирээр нөхөн орууллаа.

А. Монгол

I. 1. Чингисийн чулууны бичиг (1224/1225)

Нийт 5 мөр, 21 үг бүхий энэ бичээсийг Сартуул иргэнийг байлдан дагуулсан аян дайнаас эх нутагтаа буцах замд Хамаг монгол улсын ноёдын их хуралдайн үеэр Чингисийн ач, Хасарын хүү Есүнхэ мэргэн 335 алд газарт бай харваж мэргэн онож дээд амжилт тогтоосны алдар гавьяаг дуурсган хөшөө босгожээ. Энэхүү дурсгал Эргүнэ мөрний нэгэн салаа болох Хархираа голын орчмоос анх олдсон бөгөөд эдүгээ Санкт Петербург хотын Эрмитаж музейд хадгалагдаж байна.

Уул хөшөөний дуураймал хуулбар Үндэсний түүхийн музейн өмнөх талбайд буй.

1. П.Аюушжав, "Чингисийн чулууны бичиг"-ийн үгийн санг алтай судлалын хүрээнд авч үзэх нь, "Altaica", t. III, УБ., 2004, 125-131.
2. Д. Банзаров, Объяснение монгольской надписи на памятнике князя Исунке, племянника Чингис-хана, "Черная вера или шаманство монголов", Спб. 1891, 88-105 "Собрание сочинения", М., 1955, 186-206, reprint, 1997, 106-117.
3. Ш.Бира, Чингисийн чулууны бичээсийн тухайд, "Монголын судлалын мэдээлэл", УБ.,1996, №1-2, (17,18), 194-196.
4. У.Гонгоржав, Монголын эртний харвуул, тэмцээн, УБ., 1982, 79 тал.
5. Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1957, (158 тал), 34-35; 1999, (264 тал), 49-52.
6. Д.Жамсранжав, "Буха сужигай" гэдэг нэрийн учир, "ОУМЭ-ий IV их хурал", I боть, УБ., 1985 (84), 455-458.
7. Д.Жамсранжав, Чулуун ном, № 1, УБ., 2003, (109 тал), 13-26, 89.
8. Д.Кара, Книги монгольских кочевников, М., 1972, (194 сс), 56-57.
9. С.В.Киселев, Древнемонгольские города, М., 1969, 53-57.
10. И.Клюкин, Древнейшая монгольская надпись на Хорхираском ("Чингисхановом") камне, "Труды Гос. Дальневосточ. Ун-Та", Серия, VI. №5, Владивосток, 1927, 38 сс.
11. С.Комаров, Процесс о монгольской надписи на памятнике Чингис-хана, "Отеч.зап", 1839, Т.7, 27-33.
12. Ц.К.Корсункиев, Еще раз к дешифровке надписи на так называемом Чингисовом /Хирхиринском/ камне, ХЗС, t.XV, УБ., 1982 (80), 62-72.
13. Ж.Надмид, Монгол хэл, түүний бичгийн түүхэн хөгжлийн товч тойм, УБ., 1967, (131 тал), 32-37.
14. О.Намнандорж, Мөнх хааны гэрэлт хөшөө ба ордыг олж судалсан тухай, УБ, 1956, (28 тал), 3-6.
15. А.М.Позднеев, Лекции по историй монгольской литературы, Т. I, 1896, (240 сс), 51-79.
16. Х.Пэрлээ, Гурван өгүүлэл, SM, t.III, f. 13-15, УБ., 1962, (48 тал), 3-23.
17. В.Э.Раднаев, О надписи на стеле Исунггэ (история дешифровки: спорное и бесспорное), "Монгольский лингвистический сборник", М., 1992, 94-98.
18. И.де Рахевилз, Есүнгийн чулууны бичгийн талаарх зарим тэмдэглэл, (Орч.М.Саруул-Эрдэнэ), МХШ, (УБИС), №3, 2000, 123-132.
19. Г.И.Спасский, Древности Сибири, "Сибирский вестник", 1818. часть IV. Отд II. 116-124
20. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал), 301.
21. Д.Цэнд, XIII-XIV зууны үеийн монгол бичгийн дурсгалаас, ХЗ, t.II, УБ.,1964, (тал. 3-52), 16-22.
22. Ц.Шагдарсүрэн, Монгол үсэг зүй, УБ., 1981, (168 тал), 13.
23. Ц.Шагдарсүрэн, Монголчуудын үсэг бичигийн товчоон, УБ., 2002, (300 тал), 49.

24. И.Я.Шмидт, О новом переводе монгольской надписи на известном памятнике Чингисхана, "Санктпетербургские ведомости", 1839, №224.
25. И.Я.Шмидт, Процесс о монгольской надписи на памятнике Чингисхана, "Отечественные записки", 1839, T.7, 27-33.
26. Bousiyang, Mongγol üsüg bičig-ün uqaγan, ÖMSKKQ, 1984, (222 tal-a), 69-70.
27. Danzan, Uyiγurjin mongγol bičig, "Erdem sinjilegen-ü ögülel-üd", 1990, (71-175 tal-a), 101-104.
28. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 1-7.
29. Ji. Jirannige, Činggis-ün čilaγun-u bičigesü-yin tuqai, MKB, 1984, №3, 34-40.
30. Norbu, Činggis-ün čilaγun-u bičig-ün sudulul, "Mongγol kele udq-a jokiyal-un sinjilegen", 1981, №2, 1-35.
31. Norbu-odcar, Činggis-ün čilaγun-u bičig-ün tuqai sudulul, "Öber mongγol-un ündüsüten-ü baγsi-yin degedü suryaγuli-yin erdem sinjilegen-ü bičig", 1983, №1, 1-20.
32. Sayisiyal, Činggis-ün čilaγun-u bičig, MKB, 1980, №3, aru niγur.
33. H.C.v.d. Gabelentz, Versuch über eine altemongolische Inschrift, ZKM, 1839, Bd.II, H.1, 1-21.
34. P.Aalto, Von M.A.Castrén aufgezeichnete mongolische Inschriften "Collectanea Mongolica. Festschrift für Dr.Rintchen zum 60. Geburtstag", AF, 17, Wiesbaden, 1966, 1-7.
35. L.Hambis, À propos de la "Pierre de Gengis khan", "Mélanges publiés par l'Institut des Hautes Études chinoises", vol. XIV, t. II, Paris, 1960, 141-157, 1pl.
36. W. Kotwicz, (Review in polish), I.Klukin, The most ancient mongolian inscription on the Kharkhira (Chingis Khan) stone, (Mémoires de l' Université d'État à l'Extrême-Orient. sér. YI:5), Vladivostok, 1927. RO, t. YII (1929-1930), 1931, 195-197.
37. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176pp), 15-16.
38. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1 (XIIIe et XIVe siècles), IVLMMT, Budapest, 1970, (169 pp.), 7-8.
39. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 17-18.
40. S.Murayama, Über die Inschrift auf dem "Stein des Čingis", Or, Bd. III, 1950, 108-112.
41. I. de Rachewiltz, Some Remarks on the Stele of Yisüngge, "Tractata Altaica, Denis Sinor Sexagenario Optima de Rebus Altaicis Merito Dedicata", Redigerunt Walther Heissig, John R. Krueger, Felix J. Oinas, Edmond Schütz, Wiesbaden, 1976, (XI+775 pp), 487-508.
42. W. Radloff, Atlas der Altertümer der Mongolei, St. Pbg., 1892, XLIX, pl.3.V.
43. Rinčen, L'inscription sinomongole de la Stèle en l'honneur de Möngke qaγan, CAJ, IV, 1958, 130-143, fig.6.
44. I.J.Schmidt, Bericht über eine Inschrift aus der ältesten Zeit der Mongolian-Herrshaft, Mém. de.l'Ac. de Sciences de St.Pbg. VIe serie, vol. II, 1834, 243-256.
45. W. Schott, Ueber Bansarow's Auslegung einer mongolischen Inschrift, "Archiv für Wissenschaftliche Kunde von Russland", Bd. 14, n.2, Berlin, 1855.

II.2. Төрэгэнэ хатны зарлигийн бичээс (1240)

БНХАУ-ын Хэнань мужийн Жи Юань (济源县) сианы "Арван зүгийн их Зи Вэй-гүн" (十方大紫微宫) хэмээх сүмд энэхүү гэрэлт хөшөө хадгалагдаж байна. Уул хөшөөнөө 10 мөр нангиад бичээсийн хамт зарлигийн гол санаа, огноог тэмдэглэсэн 3 мөр, 15 үг бүхий монгол бичээс сийлсэн буй.

1. Д.Жамсранжав, Өгэдэй хааны зарлигт хөшөөний бичээс, "Монгол судлалын мэдээлэл", УБ., 2002, №1(29), 2(30), 136-139.
2. Д.Жамсранжав, Чулуун ном, № 1, УБ., 2003, (109 тал), 27-46, 90.
3. Danzan, Uyiγurjin mongγol bičig, "Erdem sinjilegen-ü ögülel-üd", 1990, 101-104.
4. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 8-12.
5. Qaserdeni, Arban jüg-ün yeke ci vei gung süm-e-deki 1240 on-u kösiyen-ü mongγol bičig-ün tuqai sinjilege, MKB, 1984, №2, 26-33.
6. F.W.Cleaves, The Sino-Mongolian Inscription of 1240, HJAS, vol. 23, №1-2,1960-61, 62-75, pl. I-II.

7. L.Ligeti, 1. Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 17.
8. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), IVLMMT, I, Budapest, 1970, (169 pp.), 9.
9. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 19.
10. I.de Rachewiltz, Some Remarks on Töregene's Edict of 1240, PFEH, vol.23, (March, 1981), 39-63, 1pl.
11. I. de Rachewiltz, Was Töregene Qatun Ögödei's 'Sixth Empress', "ОУМЭ-ий VIII их хурал", "Mongolica. An International Annual of Mongol Studies", vol. 10 (31), 2000, 441-460.
12. 蔡美彪,元代白话碑集录,北京,1955,pl.II.
13. 蔡美彪,脱列哥那后史事考辨, "蒙古史研究", 1989, № 3, 12-29.

III.3. Гүюг хааны тамгын бичиг (1246)

Өгэдэй хааны хүү Гүюгээс Ромын пап IV Инноцентэд илгээсэн перс хэлээрхи захидал дээр 2 удаа дарсан 6 мөр, 15 үг бүхий тамгын бичиг эдүгээ Ватиканы нууц архивт хадгалагдаж байна.

1. Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1957, (158 тал), 35, 1999, (264 тал), 52-53.
2. Д.Жамсранжав, Чулуун ном, № 1, УБ., 2003, (109 тал), 47-58, 91-95.
3. Д.Цэнд, XIII-XIV зууны үеийн монгол бичгийн дурсгалаас, ХЗ, t.II, УБ.,1964, (3-52), 22-23.
4. Д.Төмөртогоо, Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд, УБ., 2002, (549 тал), 310.
5. Ц.Шагдарсүрэн, Монголчуудын үсэг бичигийн товчоон, УБ., 2002, (300 тал), 50.
6. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 13-18.
7. L.Ligeti, 1. Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 18.
8. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), IVLMMT, I, Budapest, 1970, (169 pp.), 10.
9. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 20.
10. A.Mostaert, F.W.Cleaves, Le Sceau du grand khan Güyüg, HJAS, t.XV, № 1-2, 1952, 485-495, (Appendice II of their article "Trois document mongols les Archives Vaticanes")
11. P.Pelliot, Les Mongols et la Papauté, "Revue de l'orient Chrétien", 3-e série, t. III (XXIII), №1 et 2, (1922-1923), Paris, 1923, 3-30.
12. I. de Rachwiltz, Qan, Qa'an and the Seal of Güyüg, "Documenta Barbarorum, Festschrift für Walther Heissig zum 70. Geburtstag", Hrsg. von Klaus Sagaster und Michael Weiers. Veröftentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 18, 37, 1983, 272-281.
13. 照那斯图,蒙元时期宫廷文书的印章文字,民族语文,1997, №3, 43-50+12pl.(resp.43-44,pl.2).

IV.4. Мөнх хааны гэрэлт хөшөө (1257)

Нийт 3 мөр, 18 үг бүхий энэхүү бичээсийг Хөвсгөл аймгийн Арбулаг сумын нутаг, Дэлгэрхааны өвөр, Дэлгэр мөрний хойт хөвөө, Алтангадас гэдэг бяцхан хадат уулын араас эрдэмтэн О.Намнандорж 1953 онд олсон бөгөөд эдүгээ Үндэсний Түүхийн музейд хадгалагдаж байна.

1. Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1957, (158 тал), 35-36; 1999, (264 тал), 53-54.

2. Ш.Ёнхор, Мөнх хааны гэрэлт хөшөөний монгол бичгийг дахин уншсан нь, "УИС ийн манж-монгол хэлний ангийн оюутнуудын эрдэм шинжилгээний бичиг", УБ. 1962(3), 59-67.
3. Д.Жамсранжав, Чулуун ном, № 1, УБ., 2003, (109 тал), 59-72, 96-100.
4. О.Намнандорж, Мөнх хааны гэрэлт хөшөө ба ордыг олж судалсан тухай, УБ, 1956 28 тал.
5. О.Намнандорж, Мөнх хааны гэрэлт хөшөөний хятад бичгийн тухай, ШУ, 1960, №5 "О. Намнандорж" (Бүтээлийн түүвэр), II боть, (552 тал), 437-439.
6. А.Очир, Мөнх хааны гэрэлт хөшөөний монгол бичээс, "Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал", УБ., 1999, (286 тал), 219.
7. Д.Цэнд, XIII-XIV зууны үеийн монгол бичгийн дурсгалаас, ХЗ, t.II, УБ.,1964, (тал. 3-52), 23-27.
8. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал), 301-302.
9. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 19-23.
10. L.Ligeti L.Ligeti, 1. Preklasszikus emlékek l, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 19.
11. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), IVLMMT, I, Budapest, 1970, (169 pp.), 11.
12. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 21.
13. N.Poppe, Notes on the Monument in Honour of Mönke Khan, CAJ, vol.VI, 1961, 14-18.
14. Rinčen, L'inscription sinomongole de la stèle en l'honneur de Möngke qaγan, CAJ, IV, 1958, 130-143+6 photos.
15. Rintchen, Les designs pictographiques et les inscriptions les rochers et sur les steles en Mongolie, CSM, t.XVI, f. 1, УБ., 1968, (77 pp), 75.
16. 胡斯振,白翠琴, 1257 年釈迦院碑考釈, "蒙古史研究", 1985, 第 1 輯, 11-20.
17. 宇野伸浩, 松川節,中村淳, 釈迦院碑記, "モンゴル国現存遺蹟・ 碑文調査研究報告", 責任編集 森安孝夫・ オチル,中央ユーラシマ学研究会, 1999 年 3 月, 254-260.

V.5. Хархорумын I бичээс (1346)

Эрдэнэзуу хийдийг байгуулсан үйл явдлыг өгүүсэн эл хөшөөний бичээс Өвөрхангай аймгийн Эрдэнэзуу хийдийн нутаг дэвсгэрт байсан бөгөөд эвдэрч гэмтээд, дөрөвхөн хугархай хэсэг олдсон бол эдүгээ гурав нь үрэгдэж дундуураа хоёр хугарсан нэг хэсэг нь л Монгол улсын ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн олдворын сан хөмрөгт хадгалагдаж байна.

1. Ж.Гэрэлбадрах, Хар Хорумын нэгдүгээр монгол бичээс, "Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал", УБ., 1999, (286 тал), 233-234.
2. Ц.Корсункиев, К дешифровке и переводу на русский язык В.Котвичем написей на камнях из Кара-Корума, ХЗС, t. XIV, 1980(78), 24-30.
3. В.Котвич, Монгольские надписи в Эрдэни-Зу. "Сборник музея Антропологии и Этнографии имени Петра Великого при Российской Академий наук", V. 1918, 205-214.
4. Н.Поппе, Предварительный отчет лингвистической экспедиций в Северную Монголию за 1926 год, (Отчет о поездке на Орхон летом 1926 года), Л., 1929, 1-25.
5. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал), 303.
6. Ц.Төрбат, Хар Хорумын монгол бичээсийг дахин өгүүлэх нь, "Түүхийн судлал", УБ., 1997, t.XXX, f.1-14, 90-99.
7. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 319-340.
8. F. W. Cleaves, The Sino-Mongolian Inscription of 1346, HJAS, vol. 15, №1-2, 1952, 1-123, pl. I-XII.
9. L.Ligeti, 1. Preklasszikus emlékek l, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 20-24.
10. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), IVLMMT, I, Budapest, 1970, (169 pp.), 12-26.

11. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 22-26.
12. W. Radloff, Atlas der Altertümer der Mongolei, St. Pbg., 1892, pl.XLI.
13. Rintchen, Les designs pictographiques et les inscriptions les rochers et sur les steles en Mongolie, CSM, t.XYI, f. 1, УБ., 1968, (77 pp), 73.

VI.6. Хархорумын II бичээс (1348)

Өвөрхангай аймгийн Эрдэнэзуу хийдийн ойролцоо, эртний Хархорум хотын тууриас нүүрэн талдаа 22 мөр нангиад бичээс, 5 мөр монгол бичээс, ар талдаа 4 мөр монгол бичээс бүхий хөшөөний хугархай олдсон нь Эрдэнэзуу хийдэд хадгалагдаж байна.

1. Ж.Гэрэлбадрах, Хар Хорумын хоёрдугаар монгол бичээс, "Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал", УБ., 1999, (286 тал), 239.
2. F.W.Cleaves, The Sino-Mongolian Inscription of 1348, HJAS, vol. 27, № 1-2, 1967, 76-102, pl. I-VIII.
3. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 11-12.
4. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 27.
5. W. Radloff, Atlas der Altertümer der Mongolei, St. Pbg., 1892, pl.XIY, fig.1-2.
6. 松川節, カラコルム出土１３４８年漢蒙碑文, (嶺北省右丞郎中総管収糧 記), "内陸アジア言語の研究", t. XII, 1997, 83-98+1pl..
7. 松川節・ 松井太, 嶺北省右丞郎中総管収粮記, "モンゴル国現存遺蹟・ 碑文調査研究報告", 贇任編集 森安孝夫・ オチル,中央ユーラシマ学研究会, 1999 年 3 月, 245-251.

VII.7. Хархорумаас шинээр олдсон бичээс

2003 оны зун Монгол-Германы шинжилгээний анги Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын Эрдэнэзуугийн хэрэм доторх цогчин дуганы туурийг ил гаргах явцад нэгэн баганын суурь чулуун дээр нэг талдаа 13 мөр монгол, нөгөө талдаа 9 мөр нангиад бичээс байгааг илрүүлсэн бөгөөд уул дурсгал эдүгээ Монгол улсын ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн сан хөмрөгт хадгалагдаж байна. Одоо уул хөшөөний бичээсийг монголын эрдэмтэд уншин судалж байгаа болно.

VIII.8. Богд уулын бичээс

Богд уулын Их тэнгэрийн амны хаднаа сүг зураг болон XIII-XIV зууны үед хамаарах хар бэхээр үйлдсэн цөөн мөр бичээс байдаг билээ.

1. Ц.Дамдинсурен, Древнемонгольские надписи на скале у подножия горы Богда ула. "Материалы по истории и филологии Центральной Азии", ТБКНИИ, Выпуск 8, 1962, 176-180.
2. П.Окладников, Древнемонгольский портрет, надписи и рисунки на скале у подножия гору Богдо-уула, "Монгольский археологический сборник", М.,1962, 68-74.

IX.9. Хүйтэн голын бичээс

Дархан хотоос зүүн хойш 70 километрт Хүйтэний голын Бичигт хошуу хэмээх газар буй. Хүйтэний гол руу зүүн талаасаа түрж орсон өндөр хадан хошууны гол руугаа шахсан үзүүрийн ханан хадны хөмөгт хар бэхээр бичсэн 11 мөр уйгуржин монгол, 9 мөр дөрвөлжин үсгийн бичээс байдаг нь он цагийн урсгалд нэлээд балархайшин мууджээ. Монгол, дөрвөлжин хоёр бичээс нэгэн үед буюу XIII-XIV зууны орчим бичигдсэн болох нь илэрхий байна.

1. Л.Галсанцэрэн, Хүйтэн голын хадны бичээс, МХШ, t.Y(XXVII), Уб., 1999, 216-221.
2. А.Очир, Хүйтэн голын монгол ба дөрвөлжин бичгийн дурсгалуудын тухай, "ОУМЭ-ий VII их хурал. Илтгэлүүдийн товчлол ", УБ., 1997, 117-119; "Mongolica, An International Annual of Mongol Studies", vol.11(32), 2001, 93-97.
3. Н. Сэр-Оджав, А. Очир, Г. Гантогтох, Сэлэнгэ аймгийн Хүйтэний голын районд 1983 онд явсан монгол бичээс судлалын хээрийн шинжилгээний ангийн урьдчилсан тайлан: Хархорум, Хархул хааны балгасыг малтсан тайлан. ШУА, Түүхийн Хүрээлэн, Археологи Этнографийн тасаг, УБ., 1982 (sic!).
4. 中村淳· 松川節· 松井太, フイテンニゴル岩壁銘文, "モンゴル国現存遺蹟· 碑文調査研究報告", 責任編集森安孝夫· オチル,中央ユーラシマ学研究会, 1999 年 3 月, 266-268.

X.10. Бүрэгхангайн бичээс

Булган аймгийн Бүрэгхангай сумын нутаг дахь Бичигтийн хадан хошуунаа хар бэхээр бичсэн 7 бүлэг, 50 шахам мөр монгол бичээс, мөн 7 мөр нангиад бичээс тус тус байдаг ажээ.

1. Д.Боролзой, Бичигтийн нууц. УБ. 1998, 48 тал.
2. Х.Лувсанбалдан, Шинжилгээний ангийн өдрийн тэмдэглэлээс, ШУА, 1967, №6, 43-44.

XI.11. Тайхар чулууны бичээс

Архангай аймгийн Их Тамир сумын нутаг Хойд Тамирын голын хөвөөнөө орших Тайхар чулуу хэмээх сүрлэг сайхан хадан цохионоо олон зуун жилийн турш тэмдэглэсэн сүг зураг, тамга тэмдэг болон руни, нангиад, согд, уйгур, ланз, төвд, манж, монгол, дөрвөлжин*, тод зэрэг олон зүйл үсгээр үйлдсэн 150 гаруй бичээс буй. Эдгээрээс хамгийн олон тоотой нь монгол бичиг бөгөөд 70 орчим бичээс байна.

Монгол бичээсийн дотор хамгийн эртнийх нь хар бэхээр үйлдсэн XIII-XIV зууны үед хамаарах монгол бичгийн 10 гаруй мөр бичээс баруун хойд буланд нэлээд доор бичигдсэн байдаг. Уул бичээс нь олон зуун жилийн турш байгалийн элдэв үзэгдлийн нөлөөгөөр ихээхэн балархайшиж муудсан тул тайлан уншихуйяа нэн бэрх болсон байна.

---

* 2004 оны 6-р сарын 17-ны өдөр МУИС-ийн МХСС-ийн Түрэг судлалын III ангийн оюутнуудын хээрийн дадлагыг удирдаж явахдаа (Доктор Ц.Баттулга, судлаач багш Р.Мөнхтулга, Н.Гэрэлмаа нарын хамт) бид Тайхар чулуунаа нэг мөр дөрвөлжин үсгийн дурсгал байсныг шинээр нээн илрүүлсэн билээ. Ё.Жанчив, Л.Батбилиг, Тайхар чулууны дөрвөлжин бичиг, "Түүхийн сэтгүүл, Emphemeris Historiae, Academia Doctrinae Mongoli", t.Y, УБ., 2005 (хэвлэлд) өгүүллээс лавлана уу.

1. Ж.Гэрэлбадрах, Тайхар чулууны монгол бичээс, "Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал", УБ., 1999, (286 тал), 222-223.
2. Х.Пэрлээ, Тайхир чулуу, SA. t.I, УБ.,1960 , 26 тал.
3. Rintchen, Les designs pictographiques et les inscriptions les rochers et sur les steles en Mongolie, CSM, t.XYI, f. 1, УБ., 1968, (77 pp), 72.

XII. 12. Бичигт Хангайн бичээс

Архангай аймгийн Өндөр-Улаан сумын нутагт Бичигт хангай хэмээх төвд, монгол, уйгур, ланз бичээс бүхий хадан хясаа буй. Эдгээрээс хамгийн олон тоотой нь төвд, монгол бичээс болно. Энэхүү хадан хошууны баруун захын хойшоо харсан хадан хясааны доод хөмөгт хар бэхээр үйлдсэн 10 мөр, 24 үгтэй уйгуржин монгол бичээс байдаг. Үүнийг ажиглан тэмдэглэж, тайлан уншсан зүйл одоо хир үгүй бололтой.

1. Л.Тэрбиш, Ц.Баттулга, Бичигт хангайн монгол, төвд бичээс, "Түүхийн сэтгүүл. Emphemeris Historicae, Academia Doctrinae Mongoli", t.IC, f.1-23, Уб., 2003, 40-44.

B. Хятад

XIII. БНХАУ-ын Хэнань мужийн Шао-лин хийдийн гэрэлт хөшөөний бичээс

Хятад улсын Хэнань (河南) мужийн Дэн-фэн (登封县) сианы Шао-лин (少林) хийдээс 1980-аад оны эхээр чулуун яст мэлхий суурьтай нэг талдаа уйгуржин монгол бичгийн гурав, дөрвөлжин үсгийн нэг, нөгөө талдаа хятад бичээс бүхий гэрэлт хөшөө олдсон байна. Монгол бичээсийг доор авч үзвэл:

13. Мөнх хааны зарлигийн бичээс (1253)
    Энэ нь нийт 15 мөр, 86 үгтэй бичээс болно.
14. Хубилай хааны зарлигийн бичээс (1261)
    Энэ нь нийт 39 мөр, 249 үгтэй бичээс болно.
15. Хубилай хааны зарлигийн бичээс (1268)
    Энэ нь нийт 49 мөр, 252 үгтэй бичээс болно.

1. 道布,照那斯图,河南登封少林寺出土的回鹘式蒙古文和八思巴字圣旨碑考释, 民族语文,1993, № 5,1-3, № 6,59-71+2pl,1994, № 1,32-40+2pl.
2. 中村淳· 松川節, 新発見の蒙漢合璧少林寺聖旨碑, "内陸アジア言語の研究", 1993, YIII, 1-92, +8pl.

XIV. 16. Жибинтөмөр вангийн гэрэлт хөшөөний бичээс (1277)

БНХАУ-ын Шаньси (陕西) мужийн Ху (户县) сианы төв Гуань (关) хотоос 10 километр зайд орших Чун-Ян-Гун (重阳宫) хэмээх бомбын сүмд Юань улсын үеийн монгол-нангиад үсгээр бичсэн Жибинтөмөр вангийн гэрэлт хөшөө буй. Уул хөшөөний магнайд дөрвөлжин үсгээр нангиад хэлээр бичсэн 2

мөр бичээс байх бөгөөд хөшөөний уйгуржин монгол бичээс нь 23 мөр, 164 үгтэй ажээ.

1.道布,照那斯图,刘兆鹤,回鹘是蒙古文只必帖木儿大王令旨释读, 民族语文,1998, № 2, 9-17+2pl.

XV. Дунхуангийн агуйн дурсгал

БНХАУ-ын Ганьсу мужийн нутагт орших Дунхуангийн (敦煌) агуйн хананд олон арван бурханы хөрөг хийгээд 30 орчим монгол бичээс байдаг ажгуу. Түүнчлэн тус агуйгаас цаасан дээр тэмдэглэсэн дурсгалын тасархай ч олджээ.

17. Төлөг Төгсийн бичээс (1323)

Дунхуангийн 144 дүгээр агуйн хонгилийн хойд хадан дахь баруунаасаа нэгдүгээрх буян үйлдэгчийн зурмал хөргийн баруун дээд талд хар бэхээр үйлдсэн нийт 9 мөр, 34 үг бүхий бичээс буй.

1. Qaserdeni, Гarudi, Dünquvang-un müve you kü-deki yuvan ulus-un üy-e-yin uyiγurjin mongγol bičig-ün Töleg Tegüs-ün bičigesü-yi ungsiγsan ni, ÖMNSU, 1988, №4, 81-89, <<敦煌研究>>, 1987, №3, 43-48+1.
2. W. Kotwicz, Quelques données nouvelles sur les relations entre les Mongols et les Ouigours. RO, t.II, 1926, 240-247.
3. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek l, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 38.
4. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 13-15.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 33-34.
6. Mission Pelliot I.Les grottes de Touen-houang, Tome premier, grottes là 20, Paris, 1920, pl.XII.

18. Хос мөрт шүлэг

Нийт 2 мөр, 9 үгтэй модон барын тасархайг анх Францын нэрт монголч, нангиадч профессор П.Пеллио олж мэдээлжээ.

1. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 13-15
2. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 35.
3. P.Pelliot, TP, t.XXV, 1927, 148.
4. P.Pelliot, Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale, TP, vol. XXVI, 1928, 219.

19. Дунхуангийн агуйгаас олдсон хэдэн хуудас барын судрын тасархай

Дунхуангийн агуйгаас олдсон 3 хуудас хууль цаазын бичгийн тамтархай Өвөрмонголын эрдэмтэд олж судалжээ.

1. Bürinbatu, Dünquvang-un öb bičig doturaki kedün qayudasu uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqal-i šinjilekü ni, "Kele bičig, 语文 language, Öbür mongγol-un yeke suryayuli-yin qoyaduγar udayan-u mongγol sudulul-un olan ulus-un erdem sinjilegen-ü yarilčaqu qural", Köke qota, 1991, 8-9 sar-a, 1103-1110.

20. Бусад дурсгал

Дунхуангийн агуйн хананд 30 шахам монгол бичээс, мөн тус агуйгаас өөр бусад ном судрын тасархай олдсоныг БНХАУ-ын эрдэмтэд судлан нийтлүүлсээр байна.

1. С.Гарди, Дунхуаны агуй дахь монгол бичиг дурсгалын ерөнхий байдал, "Mongolica, An International Annual of Mongol Studies", Vol.14 (35), 2004, 111-115
2. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал.), 302.
3. Engkebayatur, Dünquvang-un müve γou kü ayui-yin 61-düger ayui-daki Temür Buq-a-yin bičigesü-yi ungsiγsan ni, "Soyul erdem-ün sudulul", ÖMSKKQ, 1994, 132-144.
4. Гarudi, Bayanbayatur, Lüve quvan čing, Dünquvang-un ayui-nuyud-taki uyiγurjin mongγol bičigesün-ü erdem sinjilegen-ü medegülülte, "ÖMBYS-yin erdem sinjilegen-ü sedkül", 1995, №4, 117-138, <<敦煌研究>>, 1990, №4, 1-19+5 зураг.
5. Qaserdeni, Гarudi, Dünquvang-un müve γou kü-deki yuvan ulus-un üy-e-yin uyiγurjin mongγol bičig-ün Töleg Tegüs-ün bičigesü-yi ungsiγsan ni, ÖMNSU, 1988, №4, 81-89, <<敦煌研究>>, 1987, №3, 43-48+1.
6. Qaserdeni, Гarudi, Bayanbayatur, Müve γou kü-deki 61-düger ayui-yin qonggil-un emün-e qan-a-daki uyiγurjin mongγol bičig-ün bičigesü-yi ungsiγsan ni, "ÖMBYS-yin erdem sinjilegen-ü sedkül", 1989, №4, 1-7+1 зураг.
7. Qaserdeni, Гarudi, Bayanbayatur, Ansi-yin iui lin kü ayui-yin 12 duγar ayui-yin qonggil-un qoyidu qanan-daki uyiγurjin mongγol bičigesü-yi ungsiγsan ni, <<敦煌研究>>,1990, №3, 107-110+1 зураг.
8. Qaserdeni, Гarudi, Bayanbayatur, Ansi-yin iui lin kü ayui-yin 12 duγar ayui-daki Dorji-yin bičigesü-yi ungsiγsan ni, <<敦煌研究>>, 1992, №2, 5-7+1.
9. Qaserdeni, Гarudi, Bayanbayatur, Ansi-yin iui lin kü-deki Madi-yin bičigesü-yi ungsiγsan ni, <<敦煌研究>>, 1993, №1.

XVI. 21. Чан Йин-жүйн гэрэлт хөшөөний бичээс (1335)

БНХАУ-ын Өвөр Монголын Улаанхад хотоос хойш 160 газрын зайтай орших Гуо Гүн-фэнь (国公坟) хэмээх газарт Чан Йин-жүй болон түүний урьдас хойчсын гавьяа зүтгэлийг магтсан бичээс бүхий гэрэлт хөшөө байдаг ажээ. Уул хөшөөний магнайн бичээс нь нангиад хэлээр дөрвөлжин үсгээр үйлдсэн 4 мөр бөгөөд уйгуржин монгол бичээс нь 57 мөр, 1500 гаруй үгтэй юм.

1. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал.), 302.
2. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 212-268.
3. Гarudi, "Jang ying-šüi-yin kösiy-e"-yin mongγol bičig-ün sudulul, (nige), "Erdem sinjilegen-ü ögülel-üd", ÖMAKQ, 1990, 344-499.
4. Sečenbayatur, "Jang ying-žüi-yin kösiy-e" kiged tegün-dü qolbuγdaqu jarim asaγudal, ÖMNSU, 1983, №3, 122-128.

5. F.W.Cleaves, The Sino-Mongolian Inscription of 1335 in Memory of Chang Ying-jui, HJAS, vol.13, № 1-2, 1950, 1-131, pl.I-XXXV.
6. F.W.Cleaves, Aldar Čab-Čab Aldar, HJAS, vol.18, № 1-2, 1955, 221-233.
7. L.Ligeti, 1. Preklasszikus emlékek l, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 44-58.
8. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), IVLMMT, I, Budapest, 1970, (169 pp.), 81-130.
9. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 36-50.
10. 田村實造,烏丹城 附近に元碑を探る, "蒙古学", 1937, 68-82+2pl.

XVII. 22. Жигүнтэйн гэрэлт хөшөөний бичээс (1338)

БНХАУ-ын Өвөр монголын Онниуд хошууны Бор хотоос урагш 7 газрын зайтай газарт даргач Жигүнтэйн гавьяа зүтгэл, сайн үйлсийг магтсан гэрэлт хөшөө байдаг байна. Уул хөшөөний магнайн бичээс 3 мөр уйгуржин монголоор бичигдсэн бөгөөд уг хөшөөний бичиг нь 37 мөр, 1200 гаруй үгтэй юм. Энэ хөшөө эдүгээ алга болсон сурагтай.

1. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал.), 302.
2. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 269-306.
3. F.W.Cleaves, The Sino-Mongolian Inscription of 1338 in Memory of Jigüntei, HJAS, vol.14, № 1-2, 1951, 1-104, pl.I-XXXII.
4. F.W.Cleaves, tomuγ-a/ t'o-mu-hua, HJAS, vol.17, № 3-4, 1954, 445-452.
5. L L.Ligeti, 1. Preklasszikus emlékek l, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 59-66.
6. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), IVLMMT, I, Budapest, 1970, (169 pp.), 131-160.
7. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 51-58.
8. 田村實造,烏丹城 附近に元碑を探る, "蒙古学", 1937, 68-82+2pl.

XVIII.23. Аруг вангийн гэрэлт хөшөөний бичээс (1340)

БНХАУ-ын Юннань мужийн Куньмин хотын Юй ань-шань (玉案山) хэмээх уулын дээр орших Чиун-жу-си (筇竹寺) хэмээх эртний сүмд Аруг вангийн гавьяа зүтгэл хийгээд Ганжуур номыг дэлгэрүүлэх тухай дурдсан хөшөө байдаг ажгуу. Уул хөшөөний магнайд дөрвөлжин үсгээр нангиад хэлээр бичсэн 2 мөр байх бөгөөд хөшөөний уйгуржин монгол бичээс нь 20 мөр, 251 үгтэй юм.

1. Х.Лувсанбалдан, Аруг вангийн хөшөөний бичиг, "Дандины "Зохист аялгууны толь" ба түүний тайлбарын тухай товч мэдээ ", SM, t. IV, f.6, УБ., 1962, 123-136, 1 зурагтай.
2. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал.), 302-303.
3. Bousiyang, 1340 on-u Künming-deki mongγol kösiyen-ü bičig-i dakin tayilburilan ungsiγsan ni, "Ündüsüten-ü kele bičig", 1980, №4, 43-51.
4. Bousiyang, Künming-deki 1340 on-u mongγol kösiyen-ü bičig-i dakin ungsiγsan ni, MKUJ, 1980, №1, 38-50.
5. Bousiyang, Mongγol üsüg bičig-ün uqaγan, ÖMSKKQ, 1984, (222 tal-a), 70-92.
6. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-iyer bičigsen "Yün nan vang γanjuur nom-i delgeregülkü-yin kösiyen"-ü sinjilel, MKB, 1979, №2, 14-21.

7. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 305-316.
8. F.W.Cleaves, The Lingji of Aruγ of 1340, HJAS, vol. 25, №1-2, (1964-65), 1965, 31-79, 1pl.
9. G.Kara, L'inscription mongole d'Aruγ, prince de Yun-nan, AOH,t. XYII, f.2, 1964, 145-173, 5 pl.
10. L.Ligeti, 1. Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 67-69.
11. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1 (XIIIe et XIVe siècles), IVLMMT, I, Budapest, 1970, (169 pp.), 161-168.
12. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 59-61.
13. 包祥，1340 年昆明蒙文碑铭再释读,"民族语文",1980, № 4.

XIX.24. Жүн-вэйн гэрэлт хөшөөний нангиад-монгол бичээс (1348)

БНХАУ-ын Нин-сиа (宁夏)-ийн Жун-вэй (中卫县) сианы нутагт 15 мөр нангиад, 2 мөр, 23 үг бүхий монгол бичээстэй хөшөөний хугархай буй.

1. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 341-343
2. F.W.Cleaves, The Sino-Mongolian Inscription of 1348, HJAS, vol. 27, № 1-2, 1967, 76-102, pl. I-VIII.
3. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 16-17.
4. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 62.

XX.25. Инду вангийн гэрэлт хөшөөний бичээс (1362)

БНХАУ-ын Ганьсү мужийн Ву-вэй (武威县) сианы Ши бэй-гоу (石碑沟) хэмээх газар Инду вангийн гавьяа зүтгэл болон Чингис хааны баруун тийш хийсэн аян дайныг магтсан гэрэлт хөшөө байдаг байна. Уул хөшөөний магнайн бичээс уйгуржин монголоор 4 мөр бичигдсэн бөгөөд бичээс нь 54 мөр, 1500 гаруй үгтэй юм.

1. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 345-413.
2. Tulγaγuri, "Intü ong-un kösiy-e"-yin mongγol bičig-ün sudulul, ÖMSKKQ, 1992, 443 tal-a
3. Tulγaγuri, B. Sodu, "Intü ong-un kösiyen-ü bičig"-deki teyin ilγal-un daγaburi "-i, -yi"-eče sedüblekü ni, MKUJ, 1997, №4, 39-46.
4. Tulγaγuri, Intü ong-un kösiyen-ü bičig-ün tuqai, ÖMNSU, 1997, №5, 17-28.
5. F.W.Cleaves, The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince Hindu, HJAS, vol,12, №1-2, 1949, 1-133, pl.I-XXVII.
6. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 70-82.
7. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 18-70.
8. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 63-75.
9. 田村實造,烏丹城 附近に元碑を探る, "蒙古学", 1937, 68-82+2pl.
10. 亦邻真，至正二十二年蒙古文追封西宁王忻都碑，"中国民族古文研究会第二次学术讨论会论文",1983 年 10 月；Y.Irinčin-ü mongγol sudulul-un bütügel-ün čiγulγan, 亦邻真，蒙古学文集,2001,(934pp),627-693.

XXI.26. Модон барын нангиад-монгол "Ачлалт ном" ("Тахимдуу бичиг")

Юань улсын үед модон бараар хэвлэгдсэн хятад монгол хавсарсан "Ачлалт ном" буюу "Тахимдуу бичиг" хэмээх 38 хуудас (1в-38а тал) бүхий энэхүү томоохон ном эдүгээ Бээжингийн хааны ордоны музейн номын санд хадгалагдаж байна. Энэ бол Күнзийн сурталын нэн чухал бүтээлийн нэг болох Сяо-жин (孝經) хэмээх номын монгол орчуулга билээ.

1. Х.Лувсанбалдан, Ачлалт номын тухай, SM, t. III, f. 12, УБ., 1961, 149+1b-38a.
2. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал), 306.
3. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 78-157.
4. Jaγunasutu, "Takimdaγu bičig"-ün mongγol orčiγulγ-a-yin tuqai asaγudal, ÖMNSU, 1985, №4, 111-118; reprint in book; 照那斯图,八思巴字和蒙古语文献,I.研究文集,東京,1990,109-116.
5. Qaserdeni, Mongγol kelen-ü "Takimdaγu bičig"-teki qamiyatuγulqu yosu, "Mongγol-un sudulul", 1980, № 4.
6. Qaserdeni, Mongγol kelen-ü "Takimdaγu nom"(Ačilaltu nom) ba tegün-ü üges-ün bürildükün-ü tuqai angqan-u sinjilege, "Öbür mongγol-un baγsi-yin degedü suryaγuli-yin erdem sinjilegen-ü sedkül", 1982, №3, 1-18; №4, 1-20.
7. Qaserdeni, Mongγol kelen-ü "Takimdaγu nom"(Ačilaltu nom)-un tuqai, MKB, 1982, №5, 42-75.
8. Qaserdeni, Mongγol kelen-ü "Takimdaγu nom"("Ačilaltu nom") ba tegün-ü üges-ün bürildükün, "Erdem sinjilegen-ü ögülel-ün tegübüri", I, 1988, 211-293.
9. Qaserdeni, Mongγol kelen-ü "Takimdaγu bičig"-deki toγan-u ai, MKUJ, 1988, №6.
10. Qaserdeni, Mongγol kelen-ü "Takimdaγu bičig"-ün teyin ilγal, MKB, 1989, №7.
11. Rinčengava, Sečenčoytu, Mongγol "Takimdaγu nom"-un tuqai, MKUJ, 1982, №2, 10-16.
12. Der Blockdruck des Xiàojīng aus dem Palastmuseum in chinesisher und mongolischer Sprache, ZAS, Bd 12, 1978, 152-235.
13. F.W.Cleaves, The First Chapter of an Early Mongolian Version of the Hsiao Ching, AOH, t. XXXY, f. 1-3, Budapest, 1982, [69]-88.
14. F.W.Cleaves, The Second Chapter of an Early Mongolian Version of the Hsiao Ching, "Documenta Barbarorum. Festschrift für Walther Heissig zum 70 Geburtstag". Hrsg. Von K.Sagaster und M.Weiers, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Bd. 18.37, 1983, (XXXYII+435 pp), 39-46.
15. F.W.Cleaves, The Eighteenth Chapter of an Early Mongolian Version of the Hsiao ching, HJAS, vol. 45, № 1, 1985, 225-254.
16. F.W.Cleaves, The Third Chapter of an Early Mongolian Version of the Hsiao Ching, MS, vol. XIY, Bloomington, 1991, 117-143.
17. F.W.Cleaves, The Fourth Chapter of an Early Mongolain Version of the Hsiao Ching, MS, vol. XV, Bloomington, 1992, 137-150.
18. F.W.Cleaves, The Fifth Chapter of an Early Mongolian Version of the Hsiao Ching, MS, vol. XVI, Bloomington, 1993, 19-40.
19. F.W.Cleaves, The Sixth Chapter of an Early Mongolian Version of the Hsiao Ching, MS, vol.XVII, Bloomington, 1994, 1-20.
20. F.W.Cleaves, An Early Mongolian Version of the Hsiao Ching (The Book of Filial Piety), Chapters Seven, Eight and Nine, Transcription, Translation, "Publications of the Mongolia Society. Occiational papers. Number Twenty Three", Bloomington, 2001.
21. W.Fuchs-A.Mostaert, Ein Ming-Druck einer chinesisch-mongolischen Ausgabe des Hsiao-ching, MoSe, vol. 4, 1939-1940, 325-329.
22. W.Fuchs, Analecta zur Mongolischen Übersetzungsliteratur, MoSe, vol. XI, 1946, (33-64), 54.
23. L.Ligeti, 1. Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 9-37.
24. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 71-153.
25. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 76-104.

26. L.Ligeti, A propos de la traduction mongole préclassique du Hsiao-king. AOH, t.XXXYIII, f.3, Budapest, 1984, 303-349.
27. I. de Rachwiltz, The Preclassical Mongolian Version of the Hsiao-ching, ZAS, Bd. 16, 1982, 7-109.
28. I. de Rachwiltz, More about the Preclassical Mongolian Version of the Hsiao-ching, ZAS, Bd.19,1986, [27]-37.
29. 栗林均,モンゴル語古訳本「孝経」における正書法上の一特徴,"Sinjilegen-ü ögülel durasqal-un jokiyal. Čenggeltei professor-un kičiyel kümüjil erdem sinjilegen-ü ajil-un tabin jil-ün oi-du", ÖMYSKQ, 1997, 264-278.
30. 栗林均,「孝經」のモンゴル文語における曲用語尾の特徴, "Altai hakpo", 1999, Ylcap, №9, 125-134.

XXII. Хар хотоос П.К.Козлов (1863-1935)-ын олсон дурсгалууд

Оросын нэрт жуулчин П.К.Козлов эртний Тангудын Хар хотын туурийг малтан шинжлэх явцдаа монгол ном судрын 17 тасархай олж аваачсаны цөөнх нь нийтлэгджээ.

27. Модон барын номын тасархай хуудас (1)

Энэ нь 5 мөр (сүүлийн 5-р мөрийг жижиг тигээр бичжээ), 27 үгтэй болно.

1. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 154-155.
2. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 105-106.
3. N.Ts.Munkuyev, Two Mongolian Printed Fragments from Khara-khoto, "Mongolian Studies", Ed.by L.Ligeti, Budapest, 1970, 341-357.

28. Модон барын номын тасархай хуудас (2)

Энэ нь 7 мөр, 10-аад үгийн хэсэг бүхий тамтархай бичээс болно.

1. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 154-155.
2. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 107.
3. N.Ts.Munkuyev, Two Mongolian Printed Fragments from Khara-khoto, "Mongolian Studies", Ed.by L.Ligeti, Budapest, 1970, 341-357.

29. Зээлийн гэрээ бичиг

Энэ бол нийт 22 мөр, 86 үгтэй зээлийн гэрээ бичиг болно.

1. Л.С.Пучковский, Собрание монгольских рукописей и ксилографов Института Востоковедения Академии Наук СССР, УЗИВАН, т. IX, 1954, 126-127.
2. F.W.Cleaves, An Early Mongolian Loan Contract from Qara qota, HJAS, vol.18, № 1-2, 1955, 1-49, pl. I-IV.
3. G.Kara, Medieval Mongolian Documents from Kharakhoto and Eastern Turkestan in St.Petersburg, "Manuscripta Orientalia", vol.9, no.2, St.Petersburg, 2003, 3-40.

4. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 164-165.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIYe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 156-159.
6. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 108-109.
7. .松井太, カラホト出土蒙漢合璧税糧納入簿断簡, "待兼山論議（史学篇）", 1997, 31, 24-49, +1pl.

XXIII.30. Юань улсын үеийн эдлэн газраа зарсан батламж бичиг

18 (19?) мөр бүхий томоохон дурсгалын бүдэг гэрэл зургийг доктор Ц.Шагдарсүрэн 2001 онд хэвлүүлсэн "Монголчуудын үсэг бичигийн товчоон" номдоо 1988 онд Бээжинд англи хэлээр гарсан номоос дам авч нийтлүүлжээ. Уг дурсгал одоо чухам хаана байгаа нь тодорхойгүй бололтой.

1. Chinese History-From Primitivre Society Down Through the Qing Dynasty, Great Wall Books, Beijing, 1988.
2. Ц.Шагдарсүрэн, Монголчуудын үсэг бичигийн товчоон, УБ.,2001, (300 тал), 48.

XXIV.31. Б.И.Панкратов (1892-1979)-ын Бээжин орчмоос олсон монгол, дөрвөлжин, араб бичээстэй пайз

Уул пайз нь 1 мөр араб, 2 мөр дөрвөлжин бичээстэй бөгөөд уйгуржин монгол бичээс нь 2 мөр, 4 үгтэй юм.

1. Ё.Жанчив, Дөрвөлжин үсгийн монгол дурсгал, УБ., 2002, (195 тал), 131.
2. Н.Н.Поппе, Квадратная письменность, М-Л., 1941, (168 сс), 81.
3. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382pp.), 373-374.
4. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 110.
5. N.Poppe, The Mongolian Monuments in hP'ags-pa Script, Wiesbaden 1957, (146 pp, 12pl., 1 map), pl.X.
6. 羽田享, 元朝驛傳雜考, 1 9 3 0, pl.III.

XXV.32. Мин улсын Юн-ле (永樂) хаанаас Төвдийн Кармава Дэсиншэгва (Karma pa De bzhin gshegs-pa)-д олгосон зарлиг. (1407)

Торгон хуйлмал дээр нангиад-уйгур-төвд-монгол хэл бичгээр бичигдсэн уул зарлиг эдүгээ Төвдийн Лхас хотын музейд хадгалагдаж байдаг ажээ. Эл зарлигийн монгол бичээс 5 мөр, 83 үгтэй юм.

1. H.E.Richardson, The Karma-pa Sect. A Historical Note, JRAS, vol.3/4, 1958, 139-164+5pl, 1959, vol.1/2, 1-18.
2. T.Matsukawa, On the Mongolian part of The Great Scroll presented by Ming emperor Yung lo to Karmapa De bzhin gshegs pa in 1407, "Mongolica. An International Annual of Mongol Studies", vol.14(35), 2004, 413-416.
3. 西藏文物精杂, 東京, 1992, pp. 52-53.
4. 罗文华,明大宝法王监晋度大张券，中国藏学,1995, № 1,pp.89-97.

XXVI. 33. Мин улсын Юн-ле (永樂) хаанаас Амир хажид олгосон зарлиг (1407)

Энэ нь Юн-ле хаанаас Амир хажи хэмээгчид олгосон нангиад-перс-монгол гурван хэлний зарлиг ажээ.

1 . 泉州伊斯兰教石刻, 1984,pp.8-9,fig.20.

XXVII.34. "Эрдэнэ Дарын хорин нэгэн магтаал" болон "Язгуурын таван бурхны магтаал" судрын модон бар (1431)

Энэхүү судар нь Мин улсын Сүань-дэ-гийн VI онд (1431) самгард-төвд-нангиад-монгол дөрвөн хэлээр Бээжин хотноо модон бараар хэвлэгджээ. Уул бүтээл эхлэл, төгсгөлийн үгээс гадна Хорин нэгэн Дара эхийн магтаал нь дөрөв, дөрвөн мөр 28 бадаг (1a-28a) шүлгээс, Язгуурын таван Бурханы магтаал нь мөн дөрөв дөрвөн мөр 5 бадаг шүлгээс тус тус бүрдэнэ.

1. W.Heissig, Zwei mutmaβlich mongolische Yüan-Übersetzungen und ihr Nachdruck von 1431, ZAS, Bd.10, Wiesbaden, 1976, 7-115.

XXVIII.35. Алтан хааны бодрол бичиг (1580)

Мин улсын Ван Ли (万厉)-ийн VIII он (1580)-д монголын арван хоёр Түмэдийг ноёрхон асан Алтан ханаас хятадын Шэнь-зун (神宗) хаан Жу И-Жунь (朱翊钧)-д адуу өргөн барихаар нангиад-монгол хэлээр хавсарсан бодрол бичиг үйлджээ. Уул бичиг нь нийт 50 мөр бөгөөд хятад бичгийг үг дараалан үгчлэн орчуулсан учир монгол орчуулгын найрлага нь ойлгомжгүй, мөрийн дэс дараа ч хятад бичгийн дагуу зүүнээс баруунш бичсэн тул монгол бичгийн заншлыг зөрчсөн байдаг. Эдүгээ уг бичиг ОХУ-ын ШУА-ийн Дорно дахины хүрээлэнд хадгалагдаж байна.

1. А.М. Позднеев, Новооткрытый памятник монгольской письменности времен династии Мин, "Восточные заметки", Спб., 1895, 367-386.
2. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 477-500.

XXIX.36. "Хутагт манжушрийн их нэр үнэнээр өгүүлэхүй нэрт их хөлгөн судар" (1592)

Самгард-төвд-монгол-нангиад дөрвөн хэлээр хадмал энэхүү судрын хамгийн эртний буюу 1592 оны модон барын хэвлэл МУУНС-д хадгалагдаж байна.

1. Raghu Vira, Mañjuśri-Nāma-Saṅgīti and Sekoddeśa, Mongol-Piṭaka, vol. 6, Being the Mongolian Collectanea in the Series of Indo-Asian Literatures Forming the Śaṭapitaka, vol. 18, Text in Photokopie, s. 143ff. New Delhi, (Хэвлэгдсэн он тавиагүй).

XXX.37. Мин улсын үеийн зарлиг ба айлтгал бичгүүд

1407 онд байгуулагдсан "Орчуулгын товчоон"-оос сурах бичиг болгон бэлтгэсэн Мин улсын үеийн "Уйгуржин бичгийн хичээл" (高昌馆课) хэмээх хятад-монголоор хавсран бичсэн нэгэн дэвтэр эдүгээ Бээжингийн номын санд хадгалагдаж байна. Тус сурах бичигт оруулсан монгол бичгийн зарлиг, айлтгал бичгүүдийг хятад хэлнээс үгчлэн орчуулсан тул ойлгомжтой нэг ч үг өгүүлбэр байхгүйгээс гадна хятад бичгийн хэвшлийн дагуу монгол бичгийн мөрийг баруунаас зүүн тийш бичсэн байдаг. Энд нийт 40 зарлиг ба айлтгал орсон буй. (1а-40в тал). Уул зарлиг, айлтгал бичгүүдийн хятад эх ч мөн хадгалагдаж байдаг ажгуу.

1. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 501-695.

XXXI. Олон сүмийн дурсгал

БНХАУ-ын Өвөр Монголын Улаанцав аймгийн нутагт орших Олон сүмийн туурийг археологич Намио Эгамигаар удирдуулсан Японы шинжилгээний анги 1938, 1941, 1944 онуудад очиж малтлага хийж тэндээс хадны бичээс болон нэгэн нурсан нэгэн шавар суваргын дотроос 200 гаруй монгол ном судрын тасархай олж аваачсан нь эдүгээ Японд хадгалагдаж байна. Энэ бүхэн нь XVI-XVII зууны үед хамаарах уйгуржин монгол бичгийн чухал дурсгал юм.

1. W.Hayisiγ, Mongγol-un teüke ba soyul, ÖMSKKQ, 1986, (362 tal-a), 340-353.
2. W.Heissig, Die mongolische Steininschrift von Olon Süme, CAJ, vol.I, № 4, 1955, 268-283.
3. W.Heissig, Ein Volk sucht seine Geschichte: Die Mongolen und die verlorenen Dokumente ihrer grossen Zeit, Econ Verlag, Düsseldorf-Wien, 1964, 324pp., 10 iluss., 24pl., 5maps.
4. W. Heissig, A Lost Civilisation: The Mongols rediscovered, London: Thames and Hudson, 1966, Translated by D. J. S. Thomsen, 271pp.
5. W.Heissig, Die mongolische Steininschrift und Manuskriptfragmente aus Olon Süme in der Inneren Mongolei, Abh. AdW. in Götingen, 3. Flg., №63, Götingen, 1966, 93pp, 39pl.
6. W.Heissig, On a Preclassical Mongolian Prayer from Olon Süme, "Studies in General and Oriental Linguistics. Presented to Shirō Hattori on the Occasion of His Sextieth Birthay", Edited by Roman Yakobson and Shigeo Kawamoto, Tokyo, 1970, 230-234.
7. W.Heissig, On the Relations of Nomadism and Literacy in the XIVth –XVIIth Century, "Роль кочевых народов в цивилизации Центральной Азии", УБ.,1974, 295-298.
8. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976, 634 ss.
9. N.Poppe, A Fragment of the Bodhicaryāvātra from Olon Süme, HJAS, vol. 17, №3-4, 1954, 411-418, 2pl.
10. 服部四郎,オロンスム出土の蒙古文書について,"東方学報", 東京, №11, part, 2, 1940, 257-278.
11. オロンスムーモンゴル帝国のキリスト教遺跡—書、Olon süme:Remains of Christendom in Inner Mongolia, 横浜ユーラシア文館, Yohohama Museum of Eurasian Culture,2003, (98pp.), 52-56.

38. *Олон сумийн хананы бичээс(Die mongolische Steinschrift von Olon süme)*

Олон сүмээс олдсон эл ханын бичээс 20 мөрөөс бүрджээ.

1. W.Heissig, Die mongolische Steininschrift von Olon Süme, CAJ, vol.I, № 4, 1955, 268-283.
2. W.Heissig, Die mongolische Steininschrift und Manuskriptfragmente aus Olon Süme in der Inneren Mongolei, Abh. AdW. in Götingen, 3. Flg., №63, Götingen, 1966, (93pp, 39pl.), 8-22, pl. 1-2.

39.I. *Бодичариявадарагийн тасархай хуудсууд(Die* Bodhicaryāvātra-Version *)*

Уул гар бичмэл судар OS IV/1-3, OS II/16, OS IV/4, OS II/16, OS IV/4, OS IV/5, OS IV/6, OS I/4, OS I/5, OS IV/7, OS IV/8, OS IV/9, OS IV/10, OS IV/11, OS IV/12, OS IV/13-18, OS IV/19-21, OS I/3, OS IV/22, OS IV/23, OS IV/24, OS IV/25, OS I/8, OS IV/26-28, OS IV/29, OS IV/30, OS IV/62, OS IV/63-64 тэмдэгт нийт 19 тасархайгаас бүрджээ.

1. W.Heissig, Die mongolische Steininschrift und Manuskriptfragmente aus Olon Süme in der Inneren Mongolei, Abh. AdW. in Götingen, 3. Flg., №63, Götingen, 1966, (93pp, 39pl.), 25-38, pl. 4-8.
2. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 13-249.
3. N.Poppe, A Fragment of the Bodhicaryāvātra from Olon Süme, HJAS, vol. 17, №3-4, 1954, 411-418, 2pl.

II. *Тайлбарууд(Kommentare)*

40. Чойжи-Одсэрийн монгол Бодичариявадарагийн сүүл холбож шүлэглэсэн тайлбарын тасархай (Bruchstück eines gereimten mongolischen Bodhicaryāvātra-Kommentares)

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 252-263.

Эл дурсгалын OS IV/35-36 тэмдэгт ар өвөргүй бичигтэй ганц тасархай хуудас буй.

41. Нүгэл хилэнцийн тайлбарын судрын тасархай (Bruchstück eines Kommentares über Sündenfolgen)

Уул судрын OS IV/78 тэмдэгт ганц хуудас олджээ.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 263-270.

III. *Эх судрууд(Kanonische Texte)*

42. "Билиг барамид гол зүрхэн оршив" (Bhagavatīprajñāparamitāhṛdaya)

Уул судрын OS IV/41тэмдэгт 5-р хуудас олджээ.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 271-275.

43. "Хутагт цаглашгүй наст хэмээгдэх их хөлгөн судар" (Aparimitāyurjñāna-sūtra-Bruchstücke)

Эл судрын OS IV/60, OS IV/53 тэмдэгт их бага хоёр тасархай буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 275-284.

44. "Цагаан шүхэртэй бусдад үл ялагдах ихэд хариулагч нэрт тарни" (Sitātapatrā-dhārani)

Уул судрын OS IV/37, OS IV/38-39 тэмдэгт хоёр хуудасны тасархай буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 284-294.

45. "Очроор огтлогч нэрт их хөлгөн судар" (Fragment der Vajracchedikāprajñāpāramitā)

Энэхүү судрын OS IV/61 тэмдэгт ганц хуудасны тасархай буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 294-300.

Монгол найман гэгээний судар (Mongolische Pa-yang-Versionen)

46. "Хутагт огторгуй газрын найман гэгээн нэрт судар"

Уг судрын OS III/29A, OS IV/95, OS IV/96, OS IV/46, OS IV/57, OS II/10 тэмдэгт 6 тасархай хуудас олджээ.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 300-311.

47. " Харш засах найман гэгээн нэрт судар"

Уул судрын OS IV/38, OS IV/135-137, OS IV/93 тэмдэгт 3 тасархай байна.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 311-319.

48. "Хутагт хас эрдэнэ найман гэгээн нэрт судар"

Уул судрын OS IV/66 тэмдэгт ганц хуудас буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 319-322.

IV. Хуудам эхүүд (Apokryphe Texte)

49. "Хутагт хар хэл ам ялыг амирлуулан үйлдэгч нэрт их хөлгөн судар"(Zwei Versionen des Streitwort-Sūtra(Tarni))

Эл гар бичмэл судрын OS IV/47 тэмдэгт ганц хуудас буй.

1. W.Heissig, Die mongolische Steininschrift und Manuskriptfragmente aus Olon Süme in der Inneren Mongolei, Abh. AdW. in Götingen, 3. Flg., №63, Götingen, 1966, (93pp, 39pl.), 38-40, pl. 9.
2. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 323-325.

50. "Алтан хуягт хэмээх нэрт их хөлгөн судар"

Уул судрын OS IV/101-104, OS IV/143F тэмдэгт 2 хуудасны тасархай буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 326-334.

51. "Таван зуун бурхны судар"

Уг судрын OS IV/80, OS IV/55-56, OS IV/81-82, OS IV/83, OS IV/84 тэмдэгт 5 тасархай хуудас үлджээ.

1. W.Heissig, Die mongolische Steininschrift und Manuskriptfragmente aus Olon Süme in der Inneren Mongolei, Abh. AdW. in Götingen, 3. Flg., №63, Götingen, 1966, (93pp, 39pl.), 40-48, pl. 10.
2. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 334-346.

52. "Өлзий хутагт тарни (Уснираас гарсан хар сидабадарын тарни)"

Уг судрын OS IV/44-45r, OS IV/94, OS I/1r, OS IV/115 тэмдэгт 4 тасархай буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 346-355.

53. "Хутагт билгийн чанад хязгаараа хүрсэн Таван билиг барамидын чухал гол зүрхэн нэрт тарни(Pañca-prajñāparamitā-hṛdaya)"

Эл судрын OS IV/42, OS IV/43 тэмдэгт 2 хуудас олджээ.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 356-361.

V. *Мөргөл залбирал, ерөөлүүд (Gebete und Irüger)*

54. Усан тахилын судрын тасархай (Fragment eines Trankopferspruchs)

Эл судрын OS IV/76 тэмдэгт ганц тасархай хуудас буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 363-370.

55. Ариун сангийн судрын тасархай (Rauchopfergebet)

Уул судрын OS IV/40тэмдэгт ганц тасархай хуудас буй.

1. W.Heissig, Die mongolische Steininschrift und Manuskriptfragmente aus Olon Süme in der Inneren Mongolei, Abh. AdW. in Götingen, 3. Flg., №63, Götingen, 1966, (93pp, 39pl.), 48-55, pl. 12-15.
2. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 371-379.

56. Үндэсний сангийн судрын тасархай (Rauchopfergebet Ündüsün-i sang)

Уул судрын OS IV/48, OS II/5r, OS II/13Br, OS II/5v, OS II/13Bv, OS IV/52 тэмдэгт 3 тасархай үлджээ.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 380-408.

57. Орлуулах сангийн судрын тасархай (Substitutsopfer-Gebet)

Уул судрын OS I/6, OS I/10, OS I/97 тэмдэгт 3 тасархай буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 409-423.

58. Хариулгын залбирал (Fragment eines Banngebetes)

OS IV/133 тэмдэгт эл дурсгалын ганц тасархай буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 424-427.

59. Очирдарийн хариулга (Banngebet an Vajradhara)

OS III/29A, OS IV/95v, OS IV/96v тэмдэгт уул дурсгал 3 тасархайгаас бүрдэж буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 427-436.

60. Ариулах уншлага (Purifikationsgebet)

OS IV/58 13, OS IV/59 тэмдэгт эл дурсгал 2 тасархай буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 436-441.

61. Яруу унших заавар (Rezitationsanweisung)

OS IV/94 тэмдэгт ганц тасархай буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 441-446.

62. Бадамсамбуугийн ерөөл (Padmasambhava-Irüger)

Os IV/109-110 тэмдэгт уг дурсгал 2 тасархай буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 446-449.

63. Өдөр дутмын уншлага (Litaneiähnliche Anrufung)

OS IV/122, OS IV/85, OS IV/123 тэмдэгт 3 тасархай хуудас буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 449-456.

64. Төрөл олох хийгээд аврах залбирал (Gebet um Wiedergeburt und Erlösung)

OS IV/31-32, OS IV/33, OS IV/34 тэмдэгт 3 тасархай буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 456-466.

VI. *Тарни(Dhāraṇī)*

65. Тодорхойлж боломгүй тарнийн тасархайнууд (Nicht identifizierte Dhāraṇī-Fragmente)

Уул дурсгалын OS IV/50-51, OS IV/49, OS IV/91, OS IV/89, OS IV/88, OS IV/79, OS IV/70-75, OS IV/54, OS IV/92, OS IV/113 тэмдэгт 16 тасархай хуудас буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 467-494.

VII. *Мэрэг төлөг(Divination)*

66. Мэрэг төлөг болон хуанлийн гар бичмэл (Handschrift über Divination und Kalenderwesen)

А. Заавар бүхий зөн бэлгийн бичвэр, тодорхойлж боломгүй уншлагын залбирал (Omentext mit Anweisung, bestimmte Gebete zu lesen)

OS IV/148, OS IV/153, OS IV/160-161, OS IV/171, OS IV/162, OS IV/165b тэмдэгт 7 тасархай буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 495-503.

В. Зохих ба үл зохих өдрүүд (Günstige und ungünstige Tage)

OS IV/147, OS IV/157, OS IV/149, OS IV/150, OS IV/146, OS IV/152, OS IV/154, OS IV/159b, OS IV/159a, OS IV/164B, OS IV/163B, OS IV/166B, OS IV/151v OS IV/152v, OS IV/172, OS IV/167, OS IV/168, OS IV/169, OS IV/170, OS IV/155-156v, OS IV/158 тэмдэгт дурсгалууд 23 тасархайгаас бүрдэнэ.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 504-516.

67. Зурхай-мэрэг төлгийн бичиг (Bruchstück einer astrologisch-divinatorischen Schrift)

Эл дурсгалын OS IV/ 30 тэмдэгт ганц тасархай хуудас буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 517-520.

68. Зурхай-анагаахын мэрэг төлөг (Astrologisch-medizinische Weissagungen)

Уг дурсгал нь OS IV/ 77 тэмдэгт ганц тасархай хуудас байна.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 520-522.

69. Хол газар одох үзлэг (Voraussetzungen für günstiges Reisen)

Эл дурсгал OS IV/ 117 тэмдэгт ганц тасархай хуудас буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 522-524.

70. Дээл эсгэх зохист, эс зохист өдрүүд (Günstige und ungünstige Tage für das Zuschneiden von Kleidern)

OS IV/ 86-87 уул дурсгалын 2 тасархай хуудас буй.

1.W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 524-526.

71. Мэрэг төлөг (Weissagungen)

Уул дурсгалын OS IV/ 125 тэмдэгт ганц хуудас үлджээ.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 526-528

72. Ёр бэлгийн зохиолын тасархай (Bruchstück eines Omentextes)

Эл дурсгал OS IV/ 128 тэмдэгт ганц тасархай буй.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 528-530.

73. *VIII. Тодорхойлж боломгүй тасархайнууд(Faksimilia nicht bestimmbarer Bruckstücke)*

OS IV/67-68, OS IV/69, OS IV/90, OS IV/100, OS IV/98-99, OS IV/105, OS IV/106-107, OS IV/108, OS IV/111-112, OS IV/112, OS IV/114, OS IV/116, OS IV/118, OS IV/120, OS IV/119, OS IV/121, OS IV/124, OS IV/126-127, OS IV/129, OS IV/130, OS IV/131, OS IV/132, OS IV/134, OS IV/139-142 тэмдэгт 29 тасархай байна.

1. W. Heissig, Die mongolischen Handschriften-Reste aus Olon süme Innere Mongolei (16-17. Jhndt.), AF. Bd. 46, 1976,(634 ss.), 531-559.

XXXII. Аржайн агуйн дурсгал

БНХАУ-ын Өвөр Монголын Их Зуу аймгийн Отог хошууны нутагт орших Аржайн агуйн хананд XY зууны сүүлч, XYI зууны эхэн үед холбогдох Дүншагийн гучин таван бурхны мөргөл, магтаал, Хорин нэгэн Дар эхийн магтаал, Арван зургаан архадын магтаал, Увш Дарамдалагийн магтаал, Дөрвөн махаражагийн магтаал зэрэг 50 гаруй бичээс олдсоныг Өвөр монголын эрдэмтэд нягтлан судалж тусгай ном хэвлүүлжээ.

1. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал.), 304.
2. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Garudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, 7+54+36+387tal-a. (Аржайн агуйн монгол бичээсийн талаарх судалгааны бүтээлийн номзүйг энэ номын 377-381(монгол хэлээр), 385-387(хятад хэлээр)-р талаас үзнэ үү).

Дүншагийн гучин таван бурхны мөргөл магтаалын шүлэг

74. Хоёрдугаар бурхан Сайтар ялгуусан Очир зүрхний магтаал

Уг бичээсээс 2 мөрийн хэсэг үлджээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 12-16.

75. Гуравдугаар бурхан Эрдэнийн гэрэл гаргагчдын магтаал

Уг бичээсээс 3 мөрийн хэсэг үлджээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 17-21.

76. Дөрөвдүгээр бурхан Лусын эрхт хааны магтаал

Уг бичээсээс 4 мөрийн хэсэг үлджээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 22-26.

77. Долдугаар бурхан Гал эрдэнэтийн магтаал

Уг бичээсээс 2, 4-р мөрийн хэсэг л үлджээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 27-32.

78. Наймдугаар бурхан Саран гэрэл эрдэнэтийн магтаал

Уг бичээс 4 мөр хагас дутуу үлджээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387tal-a),33-36

79. Есдүгээр бурхан Үзсээр тустын магтаал

Уг бичээсийн 4 мөр бараг бүтэн байна.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 37-42.

80. Аравдугаар бурхан Саран эрдэнэтийн магтаал

Уг бичээс бараг бүрэн хадгалагджээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 43-47

81. Арван нэгдүгээр бурхан Хир үгүйтийн магтаал

Уг бичээс бараг бүтэн байна.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Garudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 48-52.

82. Арван хоёрдугаар бурхан Цогийг өгөгчийн магтаал

Уг бичээсийн 4 мөр бараг бүтэн байна.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Garudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 53-57.

83. Арван гуравдугаар бурхан Арилсаны магтаал

Уг бичээс бараг бүтэн байна.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Garudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 58-63.

84. Арван дөрөвдүгээр бурхан Ариуныг өгөгчдийн магтаал

Уг бичээс бага зэрэг гэмтжээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Garudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 64-69.

85. Арван тавдугаар бурхан Усан тэнгэрийн магтаал

Уг бичээсийн эхний 3 мөрийн хэсэг л үлджээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Garudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 70-74.

86. Хорин дөрөвдүгээр бурхан Ариун гэрлээр цэнгэн ил мэдэгчдийн магтаал

Уг бичээсийн эхний 2 мөрийн хэсэг үлджээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Garudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 75-82.

87. Хорин тавдугаар бурхан Лянхуагийн гэрлээр цэнгэн ил мэдэгчийн магтаал

Уул бичээсийн 4 мөр бараг төлөв үлджээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 83-88.

88. Гучдугаар бурхан Маш дарамтат цогтын магтаал

Эл бичээсээс хагас дутуу 3 мөр үлджээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 89-94.

89. Гучин нэгдүгээр бурхан Булхалдааныг маш ялгуусны магтаал

Эл бичээсийн 4 мөр хагас дутуу үлджээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 95-99.

90. Гучин хоёрдугаар бурхан Тийн бөгөөд даран ирсэн цогтын магтаал

Уг бичээсийн 1, 4-р бичээсийн хэсэг л үлдсэн байна.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 100-104.

91. Гучин тавдугаар бурхан Эрдэнэт лянхуагийн сууринд сайтар суусан хутагт эрхт уулсын хааны магтаал

Уул бичээсийн 3 мөр тал хагас үлджээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 105-110.

Хорин нэгэн Дарь эхийн магтаал

92. Дарь эхийн ерөнхий урилгын нэгдүгээр бадаг

Эл бичээсийн 3 мөр хагас дутуу үлджээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 129-133.

93. Дарь эхийн ерөнхий урилгын хоёрдугаар бадаг

Уг бичээсийн 3 мөрийн хэсэг үлджээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Garudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 134-138.

94. Дарь эхийн гол шүтээний магтаал

Эл бичээсийн 4 мөр бараг бүтэн байна.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Garudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 139-144.

95. Нэгдүгээр Дарь эх Гэтэлгэгч түргэн баатар эхийн магтаал

Эл бичээсийн 4 мөр хагас дутуу үлджээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Garudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 145-150.

96. Хоёрдугаар Дарь эх Цагаан саран мэт өнгөтийн магтаал

Уг бичээсээс ганц үсгийн ацаг л үлджээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Garudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 151-154.

97. Гуравдугаар Дарь эх Алтан өнгөт ба дөрөвдүгээр Дарь эх Оройгоор маш ялгуусны магтаал

Уг бичээсийн 5 мөр бараг бүтэн буй.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Garudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 155-162.

98. Дөрөвдүгээр Дарь эх Оройгоор маш ялгуусны магтаал

Эл бичээсийн 4 мөр бүтэн байна.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Garudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 163-167.

99. Тавдугаар Дарь эх хун хэмээн дуурьсагчийн магтаал

Уг бичээсийн 4 мөр бүтэн байна.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Garudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 168-173.

100. Зургадугаар Дарь эх Маш ялгуусны магтаал

Эл бичээсийн сүүлийн ганц мөр л хагас дутуу үлджээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Γarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 174-178.

101. Долдугаар Дарь эх Чанадсыг тэмцэгчийг эвдэгчийн магтаал

Уг бичээсийн 4 мөр бараг бүтэн байна.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Γarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 179-183.

102. Наймдугаар Дарь эх Магнай эрих өгтөгчийн магтаал

Уул 4 мөр бараг төлөв хадгалагджээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Γarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 184-188.

103. Есдүгээр Дарь эх Гурван эрдэнийн бэлгэтийн магтаал

Эл бичээсийн 4 мөр бага сага гэмтжээ.

1. Qas-Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Γarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 189-193.

104. Аравдугаар Дарь эх Гасланг арилгагчийн магтаал

Уул бичээсийн 4 мөр хагас дутуу үлджээ.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Γarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 194-198.

105. Арван нэгдүгээр Дарь эх Амьтныг ирүүлэгчийн магтаал

Эл бичээс бүтэн байна.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Γarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 199-203.

106. Арван хоёдугаар Дарь эх Өлзий хутгийг өгөгч хийгээд Арван гуравдугаар Дарь эх Боловсруулагчийн магтаал

Уул бичээсийн эхний мөрийн тасархай л хоцорчээ.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Γarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 204-210.

107. Арван гуравдугаар Дарь эх Боловсруулагч хийгээд Арван дөрөвдүгээр Дарь эх Агурилаар үйлдэгчийн магтаал

Эл бичээсийн 4 мөр хагас дутуу үлджээ.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Γarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 211-218.

108. Арван дөрөвдүгээр Дарь эх Агурилаар үйлдэгч хийгээд Арван тавдугаар Дарь эх Амирлангуй сайн буянтын магтаал

Уг бичээсээс хэсэг бусаг ганц мөр орчим нь л үлджээ.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Γarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 219-225.

109. Арван тавдугаар Дарь эх Амирлангуй сайн буянт хийгээд Арван зургадугаар Дарь эх Тачаангуйг эвдэгчийн магтаал

Эл бичээсийн 3 мөр хагас дутуу үлджээ.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Γarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 226-230.

Арван зургаан архадын магтаал

110. Нэгдүгээр архад Гишүүнээс гарсны магтаал

Эл бичээсийн 3 мөр үлджээ.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Γarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 243-247.

111. Хоёрдугаар архад Үл ялагдагчийн магтаал

Уул бичээсийн мөр бараг бүтэн байна.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Γarudi, Jalsan, Batujiryal, Engkebayatur, Arjai ayui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 248-253.

112. Зургадугаар архад Бадраа (Самбуу)-гийн магтаал

Уул бичээсийн 4 мөр бараг бүтэн үлджээ.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Γarudi, Jalsan, Batujirγal, Engkebaγatur, Arjai aγui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 254-260.

113. Дөрөвдүгээр архад Цаг төгөлдрийн магтаал

Уул бичээсийн 4 мөр бараг төлөв хадгалагдан үлджээ.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Γarudi, Jalsan, Batujirγal, Engkebaγatur, Arjai aγui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 261-267.

114. Тавдугаар архад Очир охины хөвгүүний магтаал

Уул бичээсээс 3 мөр үлджээ.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Γarudi, Jalsan, Batujirγal, Engkebaγatur, Arjai aγui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 268-272.

115. Долдугаар архад Алтан тугалын магтаал

Эл бичээс бараг бүтэн буй.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Γarudi, Jalsan, Batujirγal, Engkebaγatur, Arjai aγui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 273-277.

116. Аравдугаар архад Рахулийн магтаал

Уг бичээсийн 3 мөрийн үлдэгдэл буй.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Γarudi, Jalsan, Batujirγal, Engkebaγatur, Arjai aγui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 278-283.

117. Ерөнхий урилгын долдугаар бадаг

Эл бичээсийн 3 мөр үлджээ.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Γarudi, Jalsan, Batujirγal, Engkebaγatur, Arjai aγui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 284-289.

118. Ерөнхий урилгын наймдугаар бадаг

Уул бичээсийн 4 мөр гол төлөв хадгалагдсан аж.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Γarudi, Jalsan, Batujirγal, Engkebaγatur, Arjai aγui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 290-294.

119. Ерөнхий урилгын нэгдүгээр бадаг

Эл бичээсийн 3 мөр үлджээ.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujirγal, Engkebaγatur, Arjai aγui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 295-299.

120. Ерөнхий урилгын хоёрдугаар бадаг

Уул бичээс бүтэн байна.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujirγal, Engkebaγatur, Arjai aγui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 300-304.

121. Ерөнхий урилгын гуравдугаар бадаг

Эл бичээс бараг бүтэн байна.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujirγal, Engkebaγatur, Arjai aγui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 305-309.

122. Ерөнхий урилгын дөрөвдүгээр бадаг

Эл бичээсийн сүүлийн мөр л хагас дутуу үлджээ.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujirγal, Engkebaγatur, Arjai aγui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 310-313.

123. *Увш Дармадалагийн магтаал*

Эл бичээс бараг бүтэн байна.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujirγal, Engkebaγatur, Arjai aγui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 321-325.

124. *Дөрвөн Махранзын магтаал*

Эл бичээс бараг бүтэн байна.

1. Erdeni, Danzan, Bürinbatu, Гarudi, Jalsan, Batujirγal, Engkebaγatur, Arjai aγui-yin uyiγurjin mongγol bičigesü-yin sudulul, Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 1997, (7+54+36+387 tal-a), 331-335.

С. Дорнод Туркестан

XX зууны эхээр А.Грунведел (A.Grünwedel) А.ф. Ле Кох (A.von Le Coq) нараар удирдуулсан Германы шинжилгээний анги 1902-1914 оны хооронд 4 удаа Дорнод Туркестаны Тэнгэр уулын энгэр, Турфаны хотгор дахь бүс нутаг,

ялангуяа эртний уйгурын Хар Хожо зэрэг хотын туурь малтан уйгур, монгол, төвд, санскрит, согд, брахми, сири, руни, нангиад зэрэг 15 хэл, 30-аад бичгээр туурвисан асар баялаг барын болон гар бичмэл судрын тасархай олж аваачсан байна. Турфаны цуглуулгын уйгур, монгол бичгийн дурсгалууд эдүгээ ХБНГУ-ын Берлиний Эртний түүх, археологийн төв хүрээлэнгийн номын сан, зарим цөөнх хэсэг нь Майнц хотын номын санд хадгалагдаж байна. Турфанаас уйгуржин монгол бичгээр тэмдэглэсэн бичиг зохиолын 100 гаруй тасархай олдсон юм.

1. Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1999, (264 тал), 100-101.
2. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал.), 308-309.
3. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, 239+57 pl.
4. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. I. Ein buddhistisches Druckfragment vom Jahr 1312, ADAW, 1954, 1-22, pl. I-XXV.
5. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, 59 pp.

XXXIII.125. Бодичариявадарагийн тайлбарын төгсгөлийн хуудсууд (1312)

Эртний Энэтхэгийн гүн ухаантан Шантидевагийн VII зууны үед туурвисан Bodhicaryāvātara буюу "Бодисад нарын явдалд орохуй" хэмээх гүн ухааны яруу найргийг Юань гүрний үеийн нэрт эрдэмтэн Чойжи-Одсэр орчуулж, улмаар тайлбар зохион Дайду дахь Цагаан суваргат их сүмд 1312 онд модон бараар 1000 хувь хэвлүүлжээ. Энэхүү тайлбарын төгсгөлийн 12 хуудас (156а-167в) XX зууны эхээр Турфанаас олдсон нь эдүгээ Берлиний номын санд хадгалагдаж байна.

1. Ц.Дамдинсүрэн, Ардчилсан Герман Улсын Шинжлэх Ухааны Академиар орсон тухай тэмдэглэл, ШУ, 1954, №3, 22-29.
2. Ц. Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1957, (159 тал), 104-111, (264 тал), 135-144.
3. Д.Төмөртогоо, 1312 оны Bodicaryavatara-yin tayilburi, ХЗ, t.IV, УБ., 1968, 173-180.
4. Д.Төмөртогоо, Bodicaryavatara-ийн монгол орчуулгууд, МС, T.VI, f.22-33, УБ., 1968(1969), 151-160.
5. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал.), 306-307.
6. Д. Цэрэнсодном, XIV зууны үеийн яруу найрагч Чойжи-Одсэр, (150 тал), 86-88, 128-129.
7. Čoijiodser, Bodičariy-a avadar-a-yin arbaduγar bölüg-ün tayilburi, Če.Damdinsürüng, Mongγol-un uran jokiyal-un degeji jaγun bilig orusibai, CSM, t. XIV, UB.,1959, (599 tal-a), 146-152.
8. Čün Quva, "Bodičariy-a avadar-a-yin tayilburi"-yin oldaγsan keseg-ün abiyan-u sinjilege, "ÖMBYS-yin erdem sinjilegen-ü bičig", 2002, №1, 34-43.
9. Čün Quva, "Bodičariy-a avadar-a-yin tayilburi"-yin oldaburi-du kigsen üg jüi-yin sudulγ-a, MKB, 2002, №1, 49-52, 2002, №2, 32-36.
10. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 158-211.
11. Šantidib-a-yin jokiyaγsan, Bodičariy-a avadar-a-yin jorin irügekü arbaduγar bölüg, Če.Damdinsürüng, Mongγol-un uran jokiyal-un degeji jaγun bilig orusibai, CSM, t. XIV, UB.,1959, (599 tal-a), 154-158.
12. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr.10-21, ss. 75-95.

13. F.W.Cleaves, The Bodistw-a Čari-a Awatar-un tayilbur of 1312 by Čosgi Odsir, HJAS, vol.17, № 1-2, 1954, 1-129, pl. I-XXIV.
14. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. I. Ein buddhistisches Druckfragment vom Jahr 1312, ADAW, 1954, 1-22, pl. I-XXV.
15. L.Ligeti, L.Ligeti, Preklasszikus emlékek l, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 25-43.
16. L.Ligeti, A megvilágosodás utja. Śāntideva: Bodhicaryāvatāra. Čhos-kyi 'odzer forditása. MN.YII, Budapest, 1966, 269 pp.
17. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), IVLMMT, I, Budapest, 1970, (169 pp.), 27-80.
18. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 115-134.
19. L.Ligeti, A propos de quelques textes mongols préclassiques, AOH, t.XXIII, f.3, 1970, 257-284.
20. N.Poppe, Antworten auf Professor Wellers Fragen, CAJ, vol.VII, 1962, 42-59.
21. M.Taube, Nachlese zum mongolischen Turfanfragment des Bodhicaryāvatāra, "Tibet and Buddhist Studies Commemorating the 200th Anniversary of the Birth of Alexander Csoma de Körös", (=Biblioteca Orientalia Hungarica 29/2), Budapest, 1984, 327-339.
15. F.Weller, Zum Blockdruckfragmente des mongolischen Bodhicaryāvātara der Berliner Turfan-Sammlung (Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, herausgegebenen von E.Haenisch, Ia). Abh.d.D.Ak.d. Wiss.Zu Berlin, 1955, 29 ss.
16. F.Weller, Anfragen eines Nichtmongolisten an den Mongolisten, CAJ, III, 1958, 26-62.

XXXIV. Турфанаас олдсон, бурхан шашны холбогдол бүхий ном судрын тасархай

126. Махагалын магтаал

Турфаны цуглуулга дахь 3 тасархай (TM 2 D130, TM 3 D 130, TM 6a-b D 130) хуудас бол (Э. Хэнишийн номын A3, A 6a, A 6b, A 2 гэсэн дугаартай) Чойжи-Одсэрийн зохиосон Махгалын магтаал хэмээх шүлгийн хэсэг байна. Эдгээр 3 хуудасны эхний "TM 3 D 130" тэмдэгт нь 5 мөр бүхий 4 бадаг шүлэг, "TM 6 D 130" тэмдэгт (A 6a) хуудас эхнийх нь бас 5 мөр 4 бадаг, удаах нь (A 6b) мөн л 4 мөр 4 бадаг, "TM 3 D 130" тэмдэгт сүүлчийн хуудас (A 3) нь бусдын нэгэн адил 5 мөр бадаг шүлэг болно.

1. Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1999, (264 тал), 146-149.
2. Д.Цэрэнсодном, Об одном стихотворении из Турфанского сборника, "Доклады монгольской делегации на XXVI конгрессе Востоковедов ", УБ., 1963, 10-12.
3. Д.Цэрэнсодном, XIV зууны үеийн яруу найрагч Чойжи-Одсэр, УБ., 1969, 129-130, 130-132, 132.
4. Ґarudi, Turfan-ača oldaγsan "Dörben muturtu Maqakali-yin maγtaγal" kiged tegün-dü qolbuγdaqu jarim asaγudal, ÖMYSESB, 1996, №4, 17-29.
5. Ґarudi, Dörben muturtu Maqakali-yin ungsilγ-a üsüglel kiged seyiregülül tayilburi, ÖMYSESB, 1997, №3, 1-15.
6. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr.29-32, ss.114-120, Taf.VIII-XIII.
7. H.Franke, Kleine Nachlese zu der mongolischen Mahakali-Hymne aus Turfan, ZAS, Bd.15, 1981, 11-26.
8. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp.), 10, 11, 14-15.
9. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek l, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 130-131, 131-132, 136-138.
10. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 160-220
11. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 135-137, 137-139, 140.

127. Хутагт Манжуширийн нэрийг үнэнээр өгүүлэхүй

Турфаны цуглуулга дахь TM 40 тэмдэг бүхий (A 8) уул судрын ганц тасархай хуудас, 5 мөр, 4 бадгаар бичигдсэн байна.

1. Д.Цэрэнсодном, Ч.Алтангэрэл, Турфаны цуглуулгын TM40, SM, t.V. f. 6, 1965, 147-170.
2. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr.25, ss.101-106, Taf. IV.
3. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp.), 17.
4. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 140-141.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 160-220.
6. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 141-143.
7. M.Weiers, Zum Textfragment TM 40 aus der Berliner Turfan-Sammlung, ZDMG, Bd.117, H. 2, 1967, 329-352.

128. Билиг барамид (prajnāpāramitā)

Турфаны цуглуулга дахь TM 1 D 130 тэмдэг бүхий (A 1) уул судрын бяцхан тасархай 5 мөр 4 бадаг ажгуу.

1. Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1999, (264 тал), 105.
2. D.Cerensodnom, Ein mongolishe Gedichtfragment über die Prajnāpāramitā aus der Berliner Turfan-Sammlung, "Altorientalische Forschungen", Bd.VIII, Berlin, 1981, 333-335.
3. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr.33, ss. 120-122, Taf. XIV.
4. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 9.
5. L.Ligeti, L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 129-130.
6. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 160-220.
7. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 144-145.

129. Ялж төгс нөгчсөн их билигийн чинад хязгаарт хүрсэн зүрхэн буюу "Ширнэн"-ийн тасархай (Bhagavatī-prajnā-pāramitā-hṛdaya)

Турфаны цуглуулга дахь TM 38 тэмдэгт бүхий (A 10) уул судрын бяцхан тасархай 4 мөр 5 бадаг шүлгээс бүрдэнэ. Уул зохиолын 17-р мөрийн эхний үгийг уйгуржин монгол бичлэгийнх нь хажууд дөрвөлжин үсгээр "$ša_o$-ri-bu-dd-ri" хэмээн хадсан байдаг.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr.43, ss.138-140, Taf. XIX.
2. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 18.
3. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 142-143.
4. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 160-220.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 146-147.

130. "Хутагт сайн явдлын ерөөлийн хаан" буюу "Санжидмолом" судрын тасархай (Bhadracaryā-praṇidhāna-rāja)"

Турфаны дурсгал дахь уул зохиол нь T II T662 (A14) болон TM 8 (A 9) гэсэн тэмдэгттэй тус бүртээ 5 мөр бүхий хоёр бяцхан тасархай хуудсаас бүрдэнэ.

1. Ч.Алтангэрэл, Д.Цэрэнсодном, Турфаны цуглуулгын TM 8, T II T 662, SM, t.VI, f. 18, 1967, 38-42.
2. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr.22, 24, ss. 96-98, 100,Taf. II, IV(55-р дурсгалыг үзнэ үү).
3. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 18, 21.
4. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 141-142.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIYe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 160-220.
6. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XI.e siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 тал),148-149.

131. Там бирдийн тухай шүлэг

Турфаны дурсгал дахь TM (5) D 130 (A 5) тэмдэгт бүхий энэхүү ганц хуудас нь 5 мөр 7 бадаг шүлгээс бүрдэнэ.

1. Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1999, (264 тал), 105-106.
2. Д.Цэрэнсодном, Турфаны цуглуулгын TM/5/ Д 130, SM, t.VII, f.3, 1969, 39-49.
3. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 36-39, ss. 131-134, Taf. XV-XVI.
4. H.Franke, Bruchstücke einer buddhistischen Schrift über die Sündenfolgen aus den mongolischen Turfan fragmenten, "Studies in South, East and Central Asia", Ed. By D.Sinor, New Delhi, 1968, 37-44.
5. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 13. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 133-135.
6. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 160-220.
7. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 150-152.

132. Хүмүүнлэг сайн явдлыг сургасан шүлэг

Турфаны дурсгал дахь C1h-C1k тэмдэгт бүхий уул гар бичмэл сургаалыг Сулхарнайн туужийн яг араас залган бичсэн байдаг юм.

1. Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1999, (264 тал), 106-107.
2. Šongqor, Sudulul-un ün-e čen-e bükü "Sulqarnai-yin tuγuji", In book; Šongqor, Erten-ü mongγol kelen-ü sudulul, ÖMSKKQ, 1996, (806 tal-a), 617-657.
3. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 34-35, ss. 122-131.
4. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 46-48.
5. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 123-128.
6. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 160-220.

7. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 153-158.
8. N.Poppe, Ein mongolisches Gedicht aus den Turfan-Funden, GAJ, vol. V, 1960, 257-294.

133. Нүгэл хилэнцийн үндэс шалтгаан хийгээд гэм хорын тухай шүлэглэл

Турфаны цуглуулга дахь TM 4 D130 (A4) тэмдэгт бүхий уул номын тасархай 5 мөр, 2 бадаг шүлэг юм.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 42, ss. 136-138, Taf. XVIII.
2. H.Franke, Bruchstücke einer buddhistischen Schrift über die Sündenfolgen aus den mongolischen Turfan fragmenten, "Studies in South, East and Central Asia", Ed. By D.Sinor, New Delhi, 1968, 37-44.
3. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 12.
4. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 133.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest. 1972, (382 pp), 160-220.
6. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), MLMC, II, Budapest. 1972, (296 pp), 159-160.

134. Нүгэл хилэнцтэний зовлон зүдгүүрийг ухуулсан шүлэглэл

Турфаны цуглуулга дахь уул дурсгал нь TM 19 (A7) тэмдэгт бүхий 5 мөр, 2 бадаг номын тасархай болон T 1663 (A15) тэмдэг бүхий 5 мөрийн толгойн хэсэг хэмээх хоёр тасархайгаас бүрдэж байна.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr.37-39, ss. 134-135, Taf. XVII.
2. H.Franke, Bruchstücke einer buddhistischen Schrift über die Sündenfolgen aus den mongolischen Turfan fragmenten, "Studies in South, East and Central Asia", Ed. By D.Sinor, New Delhi, 1968, 42-43.
3. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 16, 21.
4. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 138-139.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 160-220.
6. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 161-162.

135. "Лайжав" буюу "Зуун үйлт" судрын тасархай

Турфаны цуглуулга дахь T II D159 (A 11) тэмдэгт бүхий уул тамтархай хуудас 6 мөрөөр бичсэн зохиол байсан боловч урагдаж тасраад дутуу хагас 29 мөрийн хэсэг л үлджээ.

1. Ч.Алтангэрэл, Д.Цэрэнсодном, Турфаны цуглуулгын T IID 159. SM, t. VI, f.28, 1969(68), 127-135.
2. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 43, ss. 138-140, Taf. XIX.

3. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 19.
4. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 144-145.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 160-220.
6. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 163-164.

136. Нэгэн модон барын шошго

Mong.I.122 тэмдэгт бүхий уул бяцхан дурсгал ОХУ-ын Санкт-Петербургийн Дорнодахины судлалын хүрээлэнгийн номын санд хадгалагдаж байдаг ажгуу.

1. G.Kara, On a Lost Mongol Book and Its Uighur Version, "Sprache, Geschichte und Kultur des altaischen Völker" (Protokolband der XII, Tagung der PIAC 1963, Berlin), Berlin, 1974, pp.287-289.
2. L.Ligeti, Monuments préclassiques I. XIIIe et XIVe siécles, MLMK, Budapest, 1972, (296 pp), 165.

137. Анандад нүгэл хилэнцийн эш үндэс хийгээд гэм хорын тухай сургасан номлол

Нийт 31 мөрөөс бүрдэх энэхүү гар бичмэл зохиолын тасархай хуудсыг Японы Отанигийн шинжилгээний анги Дорнод Туркестанаас олж авааччсан бөгөөд эдүгээ Японы Киотогийн Рюкоку Их Сургуулийн номын санд хадгалагдаж байна.

1. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 147-149.
2. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 160-220.
3. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 166-169.
4. Sh. Murayama, Zwei mongolische Manuskripte aus Ost-Turkestan, CAJ. Vol. IV, 1959, (279-288), 282-28.
5. 西域考古図譜, 京都, 1915.

138. Уйгуржин-монгол үсгээр бичих дасгал

Японы Отанигийн шинжилгээний анги Турфан орчмын Туюх (Tuyuq) хэмээх газраас олж авсан эхний 2 мөр нь уйгур хэлээр жижиг үсгээр, сүүлийн 15 мөр нь монгол хэлээр арай том үсгээр бичигдсэн уул гар бичмэлийн тасархай хуудас эдүгээ Японы Киотогийн Рюкоку их сургуулийн номын санд хадгалагдаж байна.

1. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 145-146.
2. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 160-220.
3. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 170-171.
4. Sh. Murayama, Zwei mongolische Manuskripte aus Ost–Turkestan, CAJ, vol. IV, 1959, (pp. 279-288), 279-282, 285.
5. 西域考古図譜, 京都, 1915.

139. Бурхны шашны холбогдолтой тасархай хуудсууд

Турфаны дурсгал дахь эдгээр дурсгал нь нийт 8 тасархайгаас бүрдэнэ. Үүнд,

A18 тэмдэгт 1-р тасархай 20 мөрөөс,

T III 304a, T III 304b тэмдэгттэй 2-р тасархай 10 мөрийн хэсгээс,

U 4332 тэмдэгт (Э.Хэнишийн 1959 оны номд ороогүй) 3-р тасархай 6 мөрийн хэсгээс,

T II 1654 ch I U 7537 тэмдэгт (Э.Хэнишийн номд ороогүй) 4-р тасархай 5 мөрийн хэсгээс,

T I U 4018a тэмдэгт 5-р тасархай 6 мөрийн хэсгээс,

T II D524 (A 12) тэмдэгт 6-р тасархай 6 мөрийн хэсгээс,

T I D581 (A 13) тэмдэгт 7-р тасархай 7 мөрийн хэсгээс,

[M 729] (A20) тэмдэгт 8-р тасархай 4 мөр 8 бадаг орчим нэг хуудасны тасархайнаас тус тус бүрдэж байна.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr.27, ss. 110-112, Taf. VI; Nr.45-46, ss. 145, Taf. XXI; Nr. 91, ss. 195, Taf. XLIX; Nr. 28, ss. 112-113, Taf. VII; Nr. 88, ss. 193, Taf. XLVII; Nr. 47, ss. 145, Taf. XXI; Nr. 85-85, ss. 191, Taf. XLVI; Nr. 44, ss. 141-143, Taf. XX.
2. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 20, 21, 22, 24.
3. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 160-220.
4. L.Ligeti, Fragments, mongols de Berlin, AOH, t.XXIV, f.2, Budapest, 1971, (pp. 139-164), 139-150, fig. 1; 153-155, fig. 3; 155, fig. 4; 155-156, fig. 5.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972,(296 pp), 172-183.

140. "Санжидмолом" буюу "Ерөөлийн хаан" судрын шинээр олдсон тасархай

Турфаны цуглуулга дахь T II, 607 (Э.Хэнишийн 1959 оны номд ороогүй) тэмдэгт судрын тасархай хуудас 5 мөр 1 бадаг шүлгээс бүрджээ.

1. Д.Цэрэнсодном, Турфаны цуглуулгын T II 607 (Ерөөлийн хаан хэмээх судрын шинээр олдсон тасархай), SM, t. III (12), УБ., 1976, 221-227.
2. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 23, ss. 99, Taf. III. (45-р дурсгалыг үзнэ үү).

141. Бурханы үйлсийн тухай шүлэг

Турфаны цуглуулга дахь T III; U 5802 бүхий хоёр бяцхан тасархай 6 мөр бичээсээс бүрджээ.

1. G.Kara, Weitere mittelmongolische Bruchstücke aus der Berliner Turfansammlung, "Altorientalische Forschungen", Bd.VI, Berlin, 1979, (181-203, pl.I-VII), 199, Taf. V.
2. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 40-41, ss. 136, Taf. XVII.

142. Нэгэн гар бичмэлийн тасархай

Уг бичээс 3 мөрийн тасархайгаас бүтнэ.

1. G.Kara, Weitere mittelmongolische Bruchstücke aus der Berliner Turfansammlung, "Altorientalische Forschungen", Bd.VI, Berlin, 1979, (181-203, pl.I-VII), 200, Taf. VI.
2. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 48, ss. 146, Taf. XXI.

143. Турфанаас олдсон өдөр үзэх сударын (Хуанли)-ын тасархай хуудсууд

Турфаны цуглуулга дахь энэ дурсгал бүгд 19 хуудсаас бүрдэнэ. Үүнд,
T II D31 (C 2) тэмдэгт 1-р тасархай 25 мөрөөс,
(T ?) D159 (C 3) тэмдэгт 2-р тасархай 13 мөрөөс,
T II M166 502a (C 4a) тэмдэгт 3-р тасархай 23 мөрөөс,
T II M166 502в (C 4в) тэмдэгт 4-р тасархай 25 мөрөөс,
T II M166 502c (C 4c) тэмдэгт 5-р тасархай 10 мөрөөс,
T II 230; U/M тэмдэгт 6-р тасархай 14 мөрөөс,
T II M166 502d (C 4d) тэмдэгт 7-р тасархай 23 мөрөөс,
T II M166 502d (C 4d) (7-р тасархай хуудасны ар тал) тэмдэгт 8-р тасархай 26 мөрөөс
T I D тэмдэгт 9-р тасархай 20 мөрөөс
T III 316 тэмдэгт 10-р тасархай 10 мөрөөс
T II D 28; U 4153 тэмдэгт 11-р тасархай 5 мөрөөс
T II D 28; U 4560 тэмдэгт 12-р тасархай 13 мөрөөс
T II D 28; U 4151 тэмдэгт 13-р тасархай 7 мөрөөс
T II D 28; U 4554 тэмдэгт 14-р тасархай 10 мөрөөс
T II D 28; U 4611 тэмдэгт 15-р тасархай 4 мөрөөс
T II D 28; U 4156 тэмдэгт 16-р тасархай 5 мөрөөс
T II D 28; U 4534 тэмдэгт 17-р тасархай 5 мөрөөс
T II D 28; U 4155 тэмдэгт 18-р тасархай 7 мөрөөс
T II D 28; U 4152 тэмдэгт 19-р тасархай 5 мөрөөс тус тус бүрдэж байна.

1. Д.Цэрэнсодном, К вопросу дешифровки памятника монгольской письменности TIII.M240(1) из Турфанской коллекций, "ОУМЭ –ий II их хурал", III боть, УБ., 1979, 278-281.
2. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl), Nr. 49, ss. 148-149, Taf. XXII; Nr.50, ss. 150, Taf. XXII; Nr. 51, ss. 150-152, Taf. XXIII; Nr. 52, ss. 152-153, Taf. XXIV; Nr. 53, ss. 154; Nr. 54, ss. 154, Taf. XXV; Nr. 55, ss. 155-157, Taf. XXVI; Nr. 56, ss. 157-158; Nr. 57, ss. 158-160, Taf. XXVII; Nr. 58, ss. 160; Nr.59, ss. 161, Taf. XXVIII; Nr. 60, ss. 161, Taf. XXVIII; Nr. 61, ss. 161, Taf. XXVIII; Nr. 62, ss. 162, Taf. XXVIII; Nr. 63, ss. 162, Taf. XXVIII; Nr. 64, ss. 162, Taf. XXVIII; Nr. 65, ss. 162, Taf. XXVIII; Nr. 66, ss. 163, Taf. XXVIII; Nr. 67, ss. 163, Taf. XXVIII;
3. H.Franke, Mittelmongolische Kalenderfragmente aus Turfan, "Bayerische Akademie der Wissenschaften, Sitzungsberichte, Philologisch-historische Klasse, Jahrgang", 1964, H.2. München, 1964, pp.1-45, pl. I-V.
4. H.Franke, A Mongol (Yüan) Calendar Fragment from Turfan, Cina 8, Rom, 1964, 32-34.
5. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 49-51.
6. G.Kara, Weitere mittelmongolische Bruchstücke aus der Berliner Turfansammlung, "Altorientalische Forschungen", Bd.VI, Berlin, 1979, 181-203, pl.I-VII.
7. G.Kara, Zu den mittelmongolischen Kalendarausdrücken, "Altorientalische Forschungen", vol.11, 1984, 347-35.
8. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 39-49.

9. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 221-231.
10. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 184-196.

144. Сулхарнайн тууж буюу Македоны Александр хааны тухай роман

Турфаны цуглуулга дахь T I D155 a-i (C 1a-h) тэмдэгт гар бичмэл номын тасархай нь грекийн "Александрын тууж"-ийн монгол орчуулга буюу "Сулхарнайн тууж" хэмээх зохиол юм.

1. Ц.Дамдинсүрэн, Ардчилсан Герман Улсын Шинжлэх Ухааны Академиар орсон тухай тэмдэглэл, ШУ, 1954, №3, 22-29.
2. Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1999, (264 тал), 101-105.
3. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал.), 307.
4. Д.Цэнд, Македоны Александрын тухай монгол зохиол, ШУАМ, 1973, №4, 20-27
5. Sulqarnai-yin tuγuji, Če.Damdinsürüng, Mongγol-un uran jokiyal-un degeji jaγun bilig orusibai, CSM, t. XIV, UB.,1959, 136-146.
6. Če.Damdinsürüng, Sulqarnai-yin tuγuji-yin tuqai, MKJT, 1959, №8, 43-54.
7. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 419-466.
8. Šongqor, Sudulul-un ün-e čen-e bükü "Sulqarnai-yin tuγuji", In book; Šongqor, Erten-ü mongγol kelen-ü sudulul, ÖMSKKQ, 1996, (806 tal-a), 617-657.
9. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 1-7, ss. 51-63.
10. F.W.Cleaves, An Early Mongolian Version of the Alexander Romance, HJAS, vol.22, № 1-2, 1959, 1-99, pl.I-VIII.
11. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 39-46.
12. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek l, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 112-122.
13. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 232-263.
14. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 197-207.
15. N.Poppe, Eine mongolische Fassung der Alexandersage, ZDMG, 1957, Bd. 107, 105-129.

XXXV. Дорнод Туркестан (Турфан)-аас олдсон баримт бичгүүд

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 68-86, ss. 165-191, Taf. XXIX-XLVI.

145. Хөг буха тэргүүтэнд олгосон бичиг (1338)

Турфаны цуглуулга дахь T II D203 (B 1) тэмдэгт бүхий уул гар бичмэл том дугуй, жижиг дөрвөлжин тамга дарсан нийт 14 мөр баримт бичиг юм.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 74, ss. 181-182, Taf. XXXVI.
2. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 29.
3. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek l, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 150-151.
4. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIYe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 264-301.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 208-209.

6. G.J.Ramstedt, Mongolische Briefe aus Idiqut-Schäri bei , "Sitzungsberichte d.Preuss. Ak.d. Wiss", t.XXXII, 1909, (pp. 838-848), 841-842.
7. M.Weiers, Mongolische Reisebegleitschreilen aus Čaγatai, ZAS, Bd.1, 1967, (pp. 7-54), 16-33.

146. Хабуг-балигчи тэргүүтэнд олгосон бичиг (1353)

Турфаны цуглуулга дахь T M 94 D135 [M 867] (B 8) тэмдэгт бүхий дээрээ дөрвөлжин тамга дарсан бичиг 12 мөрөөс бүрдэнэ.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 72, ss. 178-179, Taf. XXXIV.
2. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 33.
3. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 160-161.
4. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 264-301.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 210-211.
6. M.Weiers, Mongolische Reisebegleitschreiben aus Čaγatai, ZAS, Bd.1, 1967, (pp. 7-54), 34-40.

147. Индустан тэргүүтэнд олгосон бичиг

Турфаны цуглуулга дахь TM 214 (B 14) тэмдэгт бүхий бичиг 17 мөрөөс бүрдэнэ.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 73, ss. 179-180, Taf. XXXV.
2. H.Franke, Ein Weiteres Mongolisches Reisebegleitschreiben aus Čaγatai, ZAS, Bd.2, 1968, 7-14.
3. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 36.
4. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 153-154.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 264-301.
6. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 212-213.

148. Жумадун-даулса тэргүүтэнд олгосон бичиг

Турфаны цуглуулга дахь T II D306 [M 869] (B 3) тэмдэгт бүхий бичиг хагас дутуу 12 мөрөөс бүтжээ.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 75, ss. 182, Taf. XXXVII.
2. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 30.
3. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 155-156.
4. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 264-301.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 214-215.

6. G.J.Ramstedt, Mongolische Briefe aus Idiqut-Schäri bei Turfan, "Sitzungsberichte d.Preuss. Ak.d. Wiss", t.XXXII, 1909, (pp. 838-848), 846-848.
7. M.Weiers, Mongolische Reisebegleitschreiben aus Čaγatai, ZAS, Bd.1, 1967, (pp. 7-54), 41-46.

149. Илас-Хожагийн зарлигаар албан татвараас чөлөөлсөн бичиг (1369)

Турфаны цуглуулга дахь T M 79 [M 866] (B 4) тэмдэгт бүхий төгсгөлдөө бяцхан дөрвөлжин тийз дарсан энэ бичиг 20 мөрөөс бүтнэ.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 68, ss. 168-170, Taf. XXIX.
2. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 30.
3. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 111-112.
4. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 264-301.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 216-217.

150. Буддын шашны сүмийг албан татвараас чөлөөлсөн бичиг

Турфаны цуглуулга дахь TM 92 (M 653) (B 5) тэмдэгт бүхий гурвалжин, дөрвөлжин тамгатай эл бичиг 12 мөрөөр бичигдсэн буй.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 69, ss. 170-172, Taf. XXX.
2. H.Franke, Ein mongolischer Freibrief aus dem Jahre 1369, UAJb 47, 1975, 64-71.
3. H.Franke, Ein mongolisches Freibrief-Fragment aus den Turfanfunden (TM92), "Folia Rara. Festschrift Wolfgang Voigt zum 65. Geburtstag", Herausgegeben von H.Franke und W.Heissig, W.Treue. Wiesbaden, 1976, 29-33.
4. H.Franke, Additional Remarks on the Mongolian Turfan Fragment TM92, "The Canada-Mongolian Review", vol.3, №1, 1977, 33-39.
5. H.Franke, A tax exemption document from Turfan, " ОУМЭ-ий III их хурал", III боть, УБ.,1979, 311-315.
6. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 31.
7. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 182-183.
8. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 264-301.
9. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 218-219.

151. Гурван шилтгээний (гацааны) оршин суугчдын амгалан тайван байдлыг баталгаажуулсан бичиг (1352)

Турфаны дурсгал дахь T M 93 [M865] (B 6-7) тэмдэгт бүхий дөрвөлжин тамгат эл дурсгал 19 мөрөөс бүрджээ.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 70, ss. 173-175, Taf. XXXI.
2. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 32.

3. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 158-160.
4. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 264-301.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 220-221.

152. Зарга шүүсэн бичиг (1361-1363)

Уул гар бичмэл ОХУ-ын Санкт-Петербургийн Дорно дахины судлалын хүрээлэнгийн номын санд Mong.G.120 Krotkov I гэсэн тэмдэгттэй хадгалагдаж байгаа бөгөөд 17 мөр бичиг ажгуу.

1. Д.Кара, Книги монгольких кочевников, М., 1972, (194 сс),170-171.
2. L. Clark, On a Mongol Decree of Yisün Temür (1339), CAJ, vol.XIX, №2, 1975, 194-198.
3. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 264-301.
4. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 222-223.

153. Үхрийн хулгайн хэрэг шүүсэн бичиг

Турфаны цуглуулга дахь TM 72 [M 868] (B 9) тэмдэгт бүхий дээрээ дөрвөлжин тамгатай эл бичиг 14 мөрөөр бичигдсэн байна.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 84, ss. 190, Taf. XLV.
2. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 30.
3. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 154-155.
4. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 264-301.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 224-225.

154. Хөг-бухаг төлбөрөөс чөлөөлсөн бичиг (1326)

Турфаны цуглуулга дахь T II D197 (B13) тэмдэгт бүхий дээрээ дугуй тамгатай бичиг 10 мөрөөс бүтнэ.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 76, ss. 183, Taf. XXXVIII.
2. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 35.
3. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 161-162.
4. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 264-301.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 226.
6. G.J.Ramstedt, Mongolische Briefe aus Idiqut-Schäri bei Turfan, "Sitzungsberichte d.Preuss. Ak.d. Wiss", t.XXXII, 1909, (pp. 838-848), 845-846.

155. Эсэнийг албанд томилсон бичиг (1348 буюу 1360)

Турфаны цуглуулга дахь T II D224 (B 2) тэмдэгт бүхий баруун дээд өнцөгтөө "'o-ron qud-luq bol-sun" хэмээх дөрвөлжин үсгээр уйгур хэлээр бичсэн тамга бүхий энэ бичиг 16 мөрөөр бичигджээ.

1. Ё.Жанчив, Дөрвөлжин бичиг, "Төв Азийн нүүдэлчдийн бичиг үсгийн товчоон", УБ., 2001, (тал. 155-172), 172.
2. Ц.Шагдарсүрэн, Монгол үсэг зүй, УБ., 1981, (168 тал), 43.
3. Ц.Шагдарсүрэн, Монголчуудын үсэг бичигийн товчоон, УБ., 2002, (300 тал), 102.
4. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 71, ss. 176-178, Taf. XXXIII.
5. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 29.
6. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 157-158.
7. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 264-301.
8. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 227-228.
9. G.J.Ramstedt, Mongolische Briefe aus Idiqut-Schäri bei Turfan, "Sitzungsberichte d. Preuss. Ak.d. Wiss", t.XXXII, 1909, (pp. 838-848), 843-845.

156. Нэгэн баримт бичгийн тасархай

Турфаны цуглуулга дахь T I U 5361 (Э.Хэнишийн 1959 оны номд ороогүй) тэмдэгт бүхий энэхүү бичиг 16 мөрөөс бүрджээ.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 85-86, ss. 191, Taf. XLVI.
2. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 264-301.
3. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 229-230.
4. L.Ligeti, Fragments, mongols de Berlin, AOH, t.XXIV, f.2, Budapest, 1971, (139-164, fig. 1-5), 139-150, fig. 1.

157. Албанаас чөлөөлөх бичиг

Турфаны цуглуулга дахь U 5981 (Э.Хэнишийн 1959 оны номд ороогүй) тэмдэгт бүхий дугуй тамгатай энэ бичиг 15 мөрөөр бичигджээ.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 79, ss. 185, Taf. XL.
2. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 264-301.
3. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 231-232.
4. L.Ligeti, Fragments, mongols de Berlin, AOH, t.XXIY, f.2, Budapest, 1971, (pp. 139-164, fig. 1-5), 150-153, fig.2.

158. Нэгэн баримт бичгийн тасархай

Нүүр талдаа 7, ар талдаа 3 мөр бичээс бүхий (Э.Хэнишийн 1959 оны номд ороогүй) энэхүү тасархай хуудас эртний Хар-хожо хотын тууриас олдсон байна.

1. H.Franke, Ein mongolisches Brieffragment aus Turfan, ZAS, Bd.5, 1971, 17-26.
2. G.Kara, Un fragment mongol de Tourfan, AOH, t. XXIV, f. 2, 1971, 165-171.
3. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 264-301.
4. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 233-23.
5. 黄文弼, 吐魯番考古记, 北京, 中国科学院，(考古学特刊第三号)，1954, (78 pp., 3 maps, 117pls.), pl. XIV-XV, fig. 17-18.

159. Нэгэн баримт бичгийн толгойн хэсэг

Япон улсын Киото хотын Юринкан (Yūrinkan)-ы Төв азийн гар бичмэлийн цуглуулга дотор 5 мөр бичээс бүхий энэхүү баримт бичгийн тасархай хадгалагдаж байдаг ажээ.

1. H.Franke, A 14th Century Mongolian Letter Fragment, AM, vol. XI, 1965, 120-127, 2 iluss.
2. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 264-301.
3. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 235.

160. Цэргүүдэд тавьж олгосон зүйлийн тухай илтгэмж

Япон улсын Киото хотын Юринкан (Yūrinkan)-ы Төв Азийн гар бичмэлийн цуглуулга дотор хадгалагдаж байна.

1. H.Franke, Zwei mongolische Textfragmente aus Zentralasien, "Mongolian Studies", Ed, by L.Ligeti, 1970, (pp. 137-145), 137-142.
2. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 264-301.
3. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 236.

161. Нэгэн баримт бичгийн тасархай

Турфаны цуглуулгад буй TM 1020 тэмдэгт бүхий (Э.Хэнишийн 1959 оны номд ороогүй) энэхүү дурсгал 6 мөрөөс бүрдсэн байна

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 80, ss. 185, Taf. XL.
2. H.Franke, Zwei mongolische Textfragmente aus Zentralasien, "Mongolian Studies", Ed, by L.Ligeti, 1970, (pp. 137-145), 142-145.
3. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 264-301.

4. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 237.

162. Британы музей дэх Турфанаас олдсон модон барын номын тасархай

Английн Лондон хотын Британий музейд Турфанаас олж аваачсан, 3 мөр уйгуржин монгол бичээс бүхий модон барын номын бяцхан тасархай хадгалагдаж байна.

1. W.Heissig, Ein unbekanntes Druckfragment aus Turfan im Britischen Museum, London, ZAS, Bd. 8, 1974, 563-569, 1 fig.

163. Нэгэн баримт бичгийн тасархай

Турфаны дурсгал дахь T III 436; Ch/ U 7388 тэмдэгт уул тасархай дээр хятад монголоор хольж бичсэн бөгөөд монгол бичээс нь 6 мөрөөс бүтжээ.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 77, ss. 184, Taf. XXXIX.

164. Нэгэн баримт бичгийн тасархай

Турфаны дурсгал дахь T II 1685; Ch/ U 7397 тэмдэгт уул тасархай дээр хятад монголоор хольж бичсэн бөгөөд монгол бичээс нь 9 мөрөөс бүтжээ.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr.78, ss. 184, Taf. XXXIX.

165. Нэгэн гар бичмэлийн тасархай

Эл дурсгал 18 мөр бичээсээс бүрджээ.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr. 81, ss. 186, Taf. XLI.

166. Малын тоо бүртгэлийн бичиг

Турфаны дурсгал дахь T II 33(B 10, 11) тэмдэгт бичиг нүүр талдаа 19 мөр монгол ар талдаа 5 мөр монгол 14 мөр уйгур бичээстэй юм.

1. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 34.
2. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr.82, ss. 187-189, Taf. XXLII, XLIII.

167. Морь малын холбоотой бичиг

Эл дурсгал (B 12) 6 мөрөөс бүрдэнэ.

1. E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung. II. Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, ADAW, 1959, (59 pp), 35.
2. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr.83, ss. 189, Taf. XLIV.

XXXVI. *Тодорхойлж боломгүй тасархайнууд*

168. Бурхан шашны холбоо бүхий бичвэрийн төгсгөлийн томьёолол

T III 229. 3; U 5886 тэмдэгт уул гар бичмэлийн тасархай 5 мөрөөс бүрдэх бөгөөд 1, 2 мөр нь уйгураар, 3-5-р мөр нь монголоор бичигдсэн агаад сүүлийн мөрийн төгсгөлд 好永 (?) хэмээн хятдаар таталган бичжээ.

1. G.Kara, Weitere mittelmongolische Bruchstücke aus der Berliner Turfansammlung, "Altorientalische Forschungen", Bd.VI, Berlin, 1979, 181-203, pl.I-VII.
2. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr.87, ss. 193, Taf. XLVII.

169. Заах аргын зохиолын тасархай(?)

T I TM 287; U 6103 тэмдэгт бүхий эл тасархай 2 мөр араб, 6 мөр монгол бичээсээс бүрджээ.

1. G.Kara, Weitere mittelmongolische Bruchstücke aus der Berliner Turfansammlung, "Altorientalische Forschungen", Bd.VI, Berlin, 1979, (181-203, pl.I-VII), 200, taf. VI.
2. .D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr.89, ss. 194, Taf. XLVII.

170. Модон барын зохиолын тасархай

T I 581; U 4545 тасархай 4 мөрөөс,
T I 581; U 4569 тасархай 3 мөрөөс,
U 4581 тасархай 1 мөрөөс,
U 6369 тасархай 3 мөрөөс тус тус бүтжээ.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr.90, ss. 195, Taf. XLVIII.

171. Нэгэн баримт бичгийн тасархай

T I u 511; U 5476 тэмдэгт гар бичмэлийн тасархай 4 мөрөөс бүтжээ.

3. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr.92, ss. 195, Taf. L.

172. Нэгэн бичгийн тасархай

T III T 585 тэмдэгт гар бичмэлийн тасархай 4 мөрөөс бүтжээ.

1. D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Berlin, 1993, (239+57 pl.), Nr.93, ss. 195, Taf. L.

D. Иран

XXXVII. Ил хаадын захидал

173. Абага хааны үнэмлэх бичиг (1267 буюу 1279)

Иранд сууж байсан Ил хаан Абагаас Ромын католик шашны элчид олгосон энэхүү бичиг нийт 16 мөр, 48 үгтэй бөгөөд эдүгээ Ватиканы нууц архивт хадгалагдаж байна.

1. Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1999, (264 тал), 55.
2. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал.), 304.
3. Д.Цэнд, XIII-XIV зууны үеийн монгол бичгийн дурсгалаас, ХЗ, t.II, УБ.,1964, (тал. 3-52), 27-29.
4. Danzan, Uyiγurjin mongγol bičig, "Erdem sinjilegen-ü ögülel-üd", 1990, (tal-a. 71-175), 111-114.
5. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 24-30.
6. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 83-84.
7. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 302-329.
8. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 243-244.
9. A.Mostaert, F.W.Cleaves, Trois Documents Mongols les Archives Secrètes Vaticanes, HJAS, vol, 15, № 3-4, 1952, (pp. 419-506, pl. I-VIII), 430-445, pl. I.

174. Аргун хаанаас Гоо Филиппт илгээсэн захидал (1289)

Иранд сууж байсан Ил хаан Аргунаас Францын Гоо Филипп ванд илгээсэн энэ захидал нийт 34 мөр, 120 үгтэй бөгөөд эдүгээ Францын улсын архивт хадгалагдаж байна.

1. А.К.Богданов, К значению слов jigür–e ayulγan в письме Иль-хана Аргуна к Филиппу Красивому, ДАН, 1928, 237-240.
2. Б.Я.Владимирцов, Об одном слове встречающиемся в грамоте Иль-хана Arγun'a. ДАН, В. 1929, 152-153.
3. Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1999, (264 тал), 55-56.
4. Л. Дашням, Ил хаан Аргуны захидлын нэгэн үгийн тухайд, "Mongolica, An International Annual of Mongol Studies", Vol.13 (34), 2003, 60-71.
5. И.Клюкин, О чем писал Ильхан Аргун Филиппу Красивому в 1289 году, Владивосток, 1925, VIII+IV+45.
6. С.А.Козин, Язык первого периода истории монгольской литературы /По письмам персидских иль-ханов 1289-1305/, ИАН, отд. общ. наук, 1935, №5, 477-500.
7. С.А.Козин, К вопросу о дешифровании дипломатических документов монгольских иль-ханов, ИАН, отд, общ. Наук, 1935, №7, 645-655.
8. В.Л.Котвич, Поправки к разбору монгольских писем персидских иль-ханов, ЗКВ, том I, 1925, 342-344.
9. А.Мостэрт, Ф.В.Кливс, Илхаан Аргун, Өлзийт нараас 1289, 1305 онд Гоо Филиппт илгээсэн захидлууд. (орч. Т.Төмөрхүлэг). "Дэлхийн монгол судлалын дээжээс ", №2, 1998, 193х + 12.

10. Л.С.Пучковсий, Заключительная формула в письмах иль-ханов Аргуна (1289) и Ульдзейту (1305), СВ, t.VI, 1949, 396-422.
11. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал.), 304-305.
12. Д.Цэнд, XIII-XIV зууны үеийн монгол бичгийн дурсгалаас, ХЗ, t.II, УБ.,1964, (тал. 3-52), 29-32.
13. Б.Ширэндэв, Эртний монгол бичгийн хуулбар ингэж манайд шилжин ирэв, ШУАМ, 1968, №2, 39-53.
14. Б.Ширендыб, Фотокопии с оригиналов дипломатических послании, В кн: "Б.Ширендыб, Избранные произведения", М., 1973, 88-92.
15. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 31-44.
16. Abel-Rémusat, Mémoires sur les relations politiques des princes chrétiens et particullièrement des rois de France, avec les empereurs mongols. Second Mémoire. Relations diplomatiques des Princes chrétièns avec les rois de Perse de la race de Tchinggis, depuis Houlagou, jusqu'au règne d'Abousaïd. "Histoire et Mémoires de l'Institut Royal de France, Académie des Inscriptions et belles-lettres", t.VII. Paris,1824, 335-438.
17. P.R.Bonaparte, Documents de l'époque mongole des XIII-e et XIV-e siècles, Paris, 1895, pl.XIV.
18. F.W.Cleaves, A Chancellary Practice of the Mongols in the Thirteenth and Fourtheenth Centuries. HJAS, vol.14, № 3-4, 1951, 495-526.
19. E.Haenisch, Zu den Briefen der mongolischen II-khane Arγun und Öljeitü an den König Philipp den Schönen von Frankreich (1289-1305.), Or, vol. II, 1949, 216-235, 2 tafel.
20. W. Kotwicz, En marge des lettres des il-khans de Perse, retouvées par Abel Rémusat, CO №4, Lwow. 1933, Reprint; RO, t.XVI, (1950), 1953, 369-404.
21. W.Kotwicz, Quelques mots encore sur les lettres de il-khan de Perse retrouvées par Abel-Remusat, CO, № 10, Wilno 1936, 1-22, reédité; RO, t.VYI, 1953, 405-427.
22. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 90-92.
23. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 302-329.
24. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 245-247.
25. Meadows, Translations and Notice of two Mongolian Letters to Philip the Fair, King of France,"Chinese Repository", vol.19, 1850, 526-535.
26. A.Mostaert, Une phrase de la lettre de l'Ilkhan Aryun à Philippe le Bel, HJAS, vol.18, №1-2, 1955, 200-220.
27. A.Mostaert, F.W.Cleaves, Les letters de 1289 et 1305 des Ilkhan Aryun et Öljeitü à Philippe le Beli, "Scripta Mongolica, Monographie Series I", Harvard-Yenching Institute. Cambridge Mass, 1962, 1-104, pl.I-XII.
28. S.Murayama, Über die Worte jigür-e (h)aγulγan in dem Brief des Ilkhan Aryun, "Studies in South, East and Central Asia" , Ed.by D.Sinor, New Delhi, 1968, 61-68.
29. I.J.Schmidt, Philologisch-Kritische Zugabe zu den von Herrn Abel-Remusat bekannt gemachten, in den Königlich-französischen Archiven befindeichen, zwei mongolischen Original-Briefen der Könige von Persien Argun und Öldshäitu an Philipp den Schönen, St. Plg.,1824.
30. B.Shirendyb, Notes on some ancient diplomatic documents, "Journal of the Anglo-Mongolian Society", 1:1, 1974, 17-23.
30. 村山七郎，イル汗アルグンの手紙の内容,"遊牧民族の研究", 自然と文化, 別編, II, 自然史學會刊，京都, 1955, 149-170.

175. Аргун хаанаас IV Николас пап ламд илгээсэн захидал (1290)

Иранд сууж байсан Ил хаан Аргунаас Ромын католик шашны пап лам IY Николаст илгээсэн энэхүү захидал 34 мөр, 150 үгтэй бөгөөд эдүгээ Ватиканы нууц архивт хадгалагдаж байна.

1. Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1999, (264 тал), 56.

2. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал.), 305.
3. Д.Цэнд, XIII-XIV зууны үеийн монгол бичгийн дурсгалаас, ХЗ, t.II, УБ.,1964, (тал. 3-52), 31-32.
4. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 45-55.
5. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 93-94.
6. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 302-329.
7. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 248-249.
8. A.Mostaert, F.W.Cleaves, Trois Documents Mongols des Archives Secrètes Vaticanes, HJAS, vol, 15, № 3-4, 1952, (pp. 419-506, pl. I-VIII), 445-467, pl. II.

176. Газан хаанаас VIII Бонифас пап ламд илгээсэн захидал (1302)

Иранд сууж байсан Ил хаан Газанаас Ромын католик шашны пап лам VIII Бонифаст илгээсэн энэ захидал 14 мөр, 81 үгтэй бөгөөд эдүгээ Ватиканы нууц архивт хадгалагдаж байна.

1. Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1999, (264 тал), 56.
2. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал.), 305.
3. Д.Цэнд, XIII-XIV зууны үеийн монгол бичгийн дурсгалаас, ХЗ, t.II, УБ.,1964, (тал. 3-52), 32-33.
4. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÖKK, 1983, (695 tal-a), 56-62.
5. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 96-97.
6. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 302-329.
7. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 250-251.
8. A.Mostaert, F.W.Cleaves, Trois Documents Mongols des Archives Secrètes Vaticanes, HJAS, vol, 15, № 3-4, 1952, (pp. 419-506, pl. I-VIII), 467-495, pl. III.

177. Өлзийт султанаас Гоо Филипп ванд илгээсэн захидал (1305)

Иранд сууж байсан Ил хаан Өлзийтөөс Францын Гоо Филипп ванд илгээсэн уул захидал нийт 42 мөр, 908 үгтэй бөгөөд эдүгээ Францын улсын архивт хадгалагдаж байна.

Хуулбар, эх бичиг, тайлбар судалгааны талаар "Аргун хаанаас Гоо Филиппт илгээсэн захидал (1289)"-ын номзүйгээс үзнэ үү.

1. Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1957, (159 тал), 37-41, 37-51;1999, (264 тал), 56-59.
2. И.Клюкин, Письмо Улдзэйту Ильхана к Филиппу Красивому, Эдуарду 1-му и прочим крестоносцам, "Труды Гос. Дальневосточ. Ун-та", Серия VI:2, Владивосток, 1926, 26 сс.
3. В.Котвич, 13-р зууны эхэн үед монголчууд дэлхий нийтийн энх тайвангийн санааг сэдэж үүсгэсэн болох нь. (Ц.Шагдарсүрэн монголчлов), ХЗС, t. IX, 1972, 205-214.
4. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал.), 305-306.
9. Д.Цэнд, XIII-XIV зууны үеийн монгол бичгийн дурсгалаас, ХЗ, t.II, УБ.,1964, (тал. 3-52), 33-38.
5. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 63-77.

6. F.W.Cleaves, The Expression *dur-a qočarulčaju* in the Letter of Öljeitü to Philippe le Bel. HJAS, vol.11, № 3-4, 1948, 441-445.
7. W.Kotwitz, Les Mongols, promoteurs de l'idée de paix universelle au début du XIIIe siècle, "La Pologne au YIIe Congrès International des Sciences Historiques" I. Warszawa, 1933, 199-204, Reprint; RO, t.XYI(1950) 1953, 428-434.
8. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek l, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 98-101.
9. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 302-329.
10. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 252-255.
11. Ts. Sukhbaatar, Re-reading the note from Ulziit sultan, "ОУМЭ-ийн VI их хурал, Илтгэлүүдийн товчлол", УБ., 1992, 102-103.

XXXVIII. Техераны музейн дурсгалууд

178. Баримт бичгийн тасархай (2 ширхэг)

Иран улсын Техераны музейд 3 мөр бичээс бүхий нэг, 7 мөр бичээс бүхий хоёр дурсгал хадгалагдаж байна.

1. F.W.Cleaves, The Mongolian Documents in the Musée de Téhéran, HJAS, vol, 16, №1-2, 1953, (1-107, pl.I-II), 26-27.
2. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek l, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 102-103.
7. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 330-347.
8. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 256-257.
9. P.Pelliot, Les document du Musée de Téhéran, "Athār-é-Irán; Annales du Service Archéologique de l'Iran I", Paris, 1936, (37-44, fig. 28-31), 38-39, fig.27, 28.

179. Абу Сайд (Abū Sa'īd) баатар хааны бичиг (1320)

Иран улсын Техераны музейд I нь 2 мөр, II нь 2 мөр, III нь 2 мөр, IY нь 4 мөр, Y нь 3 мөр, YI нь 7 мөр, YII нь 7 мөр, YIII нь 19 мөр нийт 8 тасархай хуудас хадгалагдаж байна. Мөн уул баримт бичгийн ар талд 2 ба 3 мөр бичээчийн тэмдэглэл бас буй.

1. F.W.Cleaves, The Mongolian Documents in the Musée de Téhéran, HJAS, vol, 16, № 1-2, 1953, 1-107, pl.I-II.
2. F.W.Cleaves, Saqid-Zāh(i)d, HJAS, vol.18, № 1-2, 1955, 234-238.
3. G.Doerfer, Zu mongolisch <<keyenüwe>>, AOH, t. XXVIII, f. 1, 1974, 99-110.
4. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek l, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 104-109.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 330-347.
6. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 258-263.
7. V.Minorsky, A Mongol Decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zāhīd, BSOAS, vol. XYI /3, 1954, 515-527.
8. P.Pelliot, Les document du Musée de Téhéran, "Athār-é-Irán; Annales du Service Archéologique de l'Iran I", Paris, 1936, 37-44, fig.29-31.

XXXIX. Персийн түүхчдийн гар бичмэл доторх дурсгал

180. Мухаммед багшийн шүлэг (1324)

Франц улсын Парисын Үндэсний номын санд хадгалагдаж байгаа Жувейнийн Ta'rīh-i Jahān-gušā хэмээх зохиолын гар бичмэлийн 238-р талд 3 мөр, 12 үгтэй Мухаммед ал-Самарханди буюу Мухаммед багш хэмээх хүний шүлэг байдаг ажгуу.

1. E.Blochet, Introduction à l'histoire des Mongols de Fadl Allah Rachid ed-Din, "E.J.Gibb Memorial", vol.XII, Leiden-London, 1910, (398 pp), 117.
2. E.Blochet, Bibliothèque Nationale, Catalogue des manuscripts persans, t.IV, Paris, 1934, 253-254.
3. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 110-111.
4. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 348-349.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 264-265.
6. I.de Rachewiltz, The Mongolian Poem of Muḥammad al-Samarqandī, CAJ, vol. XII, 1969, 280-285, 2 pl.

181. Рашид ад-Диний зохиол дахь монгол дурсгал

Персийн их түүхч Рашид ад-Диний "Судрын чуулган" зохиолын нэгэн гар бичмэлийн 96b-100b талд уйгуржин-монголоор бичсэн зүйл байдаг ажээ.

1. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 348-349.
2. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 266-267.
3. A.Z.V. Togan, The Composition of the History of the Mongols by Rashīd al-Dīn, CAJ, vol. YII, №1, 1962, 60-72.

XL. Сири болон Анатолийн баримт бичиг

182. Сайф ад-Диний бичиг дэх нэр нь үл мэдэгдэх бичээчийн тэмдэглэл

Франц улсын Парисын Үндэсний номын санд хадгалагдаж буй No 1899 дугаар бүхий араб гар бичмэл номын 314 хуудаснаа 5 мөр, 20 үгтэй монгол бичээс байдаг байна. Энэ нь Карак хотын захирагч Сайф-ад-Диний захидал бичиг ажээ.

1. Ц.Шагдарсүрэн, Монголчуудын үсэг бичигийн товчоон, УБ., 2002, (300 тал), 56.
2. F.W.Cleaves, The Anonymous Scribal Note Pertaining to the Bičig of Ötemiš, HJAS, vol.16, № 3-4, 1953, 478-486.
3. D.Gazagnadou, La lettre du Gouverneur de Karak, Relations entre Mamelouks et Mongols au XIIe siècle, "Ètudes mongoles…et siberiennes", Cahier 18, Paris, 1987, 128-132.
4. L.Hambis, La lettre mongole du gouverneur de Karak, AOH, t. XY, 1962, 143-146, 1pl.
5. O.Houdas, Histoire de Sultan Djelal ed-Din Mankobirti par Mohammed en-Nesar, "Publications de L'Ecole des Langues Orientales Vivantes", III-e série, vol.X, Paris, 1895, pl. V-VI.
6. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 95.

7. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 350-362.
8. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 268-269.

183. Нур ад-Диний бичиг (1272)

Кыршехирийн ноён Жажагийн хөвгүүн Нур ад-Диний араб монгол хоёр хэлний бичээс байдаг бөгөөд уйгуржин монгол бичээс нь хоёр хэсэгтэй. Эхний хэсэг нь нийт 67 мөр, II хэсэг нь I хэсгийн 1-15-р мөрийг дахин хуулж бичсэн 9 мөрөөс тус тус бүтнэ.

1. М.Уганбаяр, Кыршехирийн ноён Жажагийн хөвгүүн Нур ад-Диний бичгийн тухайд, МУИС, МХСС, МСЭШБ, боть.XX(194), 244-265.
2. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 85-89
3. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 350-362.
4. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972,(196 pp), 270-274.
5. Mahmut Seyfeli, Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça/Moğolca vakfiyesinde Geçen Kırşehire Ait Yer Adlarının Bügünkü Durumu Üzerine Bir Inceleme, "Tüncer Gülensoy Armağanı", Kayseri, 1996, 318-331.
6. A. Temir, Die arabisch-mongolische Stiftungsurkunde von 1272 des Emirs Nur el-Din Caca von Kırşehir, "Proceedings of the Twenty-second International Congress of Orientalists held in Istanbul, September 15th to 22nd 1951", Edited by Zeki Velidi Togan, Leiden: E. J. Brill, 1957, (650 pp), 355-358
7. A. Temir, Kırşehir emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 tarihli arapça-moğolca vakfiyesi, Ankara, 1959, Reprint, Ankara, 1989, 329+12.

XLI. 184. Топкап ордны музей дэх нангиад-монгол зарлигийн бичээс (1453)

Турк улсын Стамбул хотын Топкап ордны музей (Topkapı sarayı müzesi)-д Мин улсын Дайзун хаан Жу Чи-юй (代宗朱祁钰)-гээс Янлирги-д буулгасан торгон дээр бичсэн нангиад болон 21 мөр уйгуржин монгол бичгийн зарлиг хадгалагдаж байна.

1. F.W.Cleaves, The Sino-Mongolian Edict of 1453 in the Topkapı Sarayı Müzesi, HJAS, vol.13, №3-4, 1950, 431-446, pl. I-VIII.

XLII. Ираны Ардабилийн дурсгалууд

Иран улсын Ардабил хотноо нэлээд тооны перс, монгол бичиг номын дурсгал хадгалагдаж байгааг Германы эрдэмтэн Г.Херрманн 1970 оноос олж Г.Дёрферийн хамт судалжээ.

1. G.Doerfer, Mongolica aus Ardabil, ZAS, Bd.9, 1975, 187-263.
2. G.Herrmann, G.Doerfer, Ein persisch-mongolischer Erlass des Čalāyeriden Šeyh Oveys, CAJ, 1975, vol. XIX, 1-84.
3. G.Herrmann, G.Doerfer, Ein persisch-mongolischer Erlaß aus dem Jahr 725/1325, ZDMG, Bd. 125,1975, 317-346.

185. Абага хааны монгол зарлиг (1265) [A1]

Энэ нь 16 мөр, 55 үгээс бүрдэж буй Ил хаан Абагын зарлигийн хэсэг болно.

1. G.Doerfer, Mongolica aus Ardabil, ZAS, Bd.9, 1975, (pp. 187-263), 190-191, 194-204, 237-239.

186. Абага хааны монгол зарлиг (1271) [A2]

Энэ зарлиг нь нийт 22 мөр, 97 үгээс бүрдэж байна.

1. G.Doerfer, Mongolica aus Ardabil, ZAS, Bd.9, 1975, (pp. 187-263), 192-204, 240-243.

187. Аргун хааны перс хэлээрх зарлигийн доторх монгол үг, өгүүлбэр (1287) [A3]

Аргун хааны перс зарлигийн дотор 11 мөр монгол үг, өгүүлбэр тэмдэглэгджээ.

1. G.Doerfer, Mongolica aus Ardabil, ZAS, Bd.9, 1975, (pp.187-263), 205-207, 244-248.

188. Перс баримт бичиг дээрх Тайхугийн тамгын дардас (1301) [A4]

Нэгэн перс баримт бичиг дээр "Taiqu-yin belge" гэсэн 2 мөр уйгуржин монгол бичээс бүхий тамга даржээ.

1. G.Doerfer, Mongolica aus Ardabil, ZAS, Bd.9, 1975, (pp. 187-263), 208, 249.

189. Өлзийт султаны перс зарлиг дахь монгол үгс (1305) [A6]

1305 оны Өлзийт султаны перс зарлигийн дотор 2 мөр уйгуржин монгол бичээс үйлджээ.

1. G.Doerfer, Mongolica aus Ardabil, ZAS, Bd.9, 1975, (pp. 187-263), 209-210, 250.

190. Өлзийт султаны перс зарлиг дахь тамгын дардас (1305) [A7]

Өлзийт султаны 1305 оны перс зарлиг дээр "Irinjin-ü gerige belge" хэмээх 3 мөр уйгуржин бичээстэй тамга даржээ.

1. G.Doerfer, Mongolica aus Ardabil, ZAS, Bd.9, 1975, (pp. 187-263), 210-211, 251.

191. Абу Сайд баатар хааны перс зарлиг дахь монгол үгс (1321) [A8]

Абу Сайд баатар хааны 1321 оны перс зарлигийн дотор 3 мөр уйгуржин монгол бичээс буй.

1. G.Doerfer, Mongolica aus Ardabil, ZAS, Bd.9, 1975, (pp. 187-263), 211-213, 252.

192. Абу Сайд баатар хааны перс зарлиг дахь монгол үгс (1323) [A9]

Абу Сайд баатар хааны 1323 оны зарлигийн дотор 3 мөр уйгур монгол тэмдэглэл байна.

1. G.Doerfer, Mongolica aus Ardabil, ZAS, Bd.9, 1975, (pp. 187-263), 213-217, 253.

193. Абу Сайд баатар хааны перс-монгол хоёр хэлний зарлиг (1325) [A10]

Абу Сайд баатар хааны 1325 оны перс-монгол хоёр хэлний зарлигийн монгол хэсэг нь нийт 24 мөр, 86 үгээс бүрджээ.

1. G.Doerfer, Mongolica aus Ardabil, ZAS, Bd.9, 1975, (pp. 187-263), 217.
2. G.Herrmann, G.Doerfer, Ein persisch-mongolischer Erlaß aus dem Jahr 725/1325, ZDMG, Bd. 125,1975, 317-346.

194. Нэгэн перс зарлиг дээрх тамгын дардас (1329) [A11]

1329 оны уул перс зарлиг дээр эхний хоёр мөр нь үл уншигдах, сүүлийн мөрнөө "belge" хэмээх үг бүхий уйгуржин монгол үсгийн тамга даржээ.

1. G.Doerfer, Mongolica aus Ardabil, ZAS, Bd.9, 1975, (pp. 187-263), 217, 254.

195. Сулайман хааны перс зарлиг дахь монгол үгс (1342) [A12]

Сулайман хааны 1342 оны перс зарлигийн ар талд 2 мөр уйгуржин монгол бичгийн тэмдэглэл байна.

1. G.Doerfer, Mongolica aus Ardabil, ZAS, Bd.9, 1975, (pp. 187-263), 218, 255.

196. Малик Ашрафын перс зарлиг дахь монгол үгс (1354) [A13]

Малик Ашрафын 1354 оны перс зарлиг дээр 2 мөр уйгуржин монгол бичгийн тэмдэглэл буй.

1. G.Doerfer, Mongolica aus Ardabil, ZAS, Bd.9, 1975, (pp. 187-263), 218-219, 256.

197. Ахижух (Ахījūq)-ын зарлиг дахь гагц монгол үг (1358) [A14]

Ахижухын 1358 оны перс зарлигт "bičibe" хэмээн уйгуржин монгол үсгээр тэмдэглэжээ.

1. G.Doerfer, Mongolica aus Ardabil, ZAS, Bd.9, 1975, (pp. 187-263), 219, 257.

198. Перс баримт бичиг дээрх монгол үг [A15]

Уул перс зарлигийн ард мөн монгол үг, үсэг байдаг ажээ.

1. G.Doerfer, Mongolica aus Ardabil, ZAS, Bd.9, 1975, (pp. 187-263), 219, 258.

199. Увайсбаатар хааны перс-монгол хоёр хэлний зарлиг (1358) [A16]

Увайсбаатар хааны 1358 оны перс-монгол хоёр хэлний зарлигийн монгол хэсэг нь нийт 31 мөр, 107 үгээс бүрджээ.

1. G.Doerfer, Mongolica aus Ardabil, ZAS, Bd.9, 1975, (pp. 187-263), 220.
2. Herrmann, G.Doerfer, Ein persisch-mongolischer Erlass des Čalāyeriden šeyh Oveys, CAJ, vol. XIX, 1975, 1-84.

Е. Алтан ордоны улсын нутаг

XLIII. 200. Алтан ордны үйсэн дээрх бичиг (XIVзуун)

Эх нутагтаа үлдэн хоцорсон ачлалт эх, алс хол аян дайнд мордсон цэрэг хүү хоёрын харилцан бие биеэ мөрөөдөн дуулсан энэхүү дууллыг 1930-аад оны үед Ижил мөрний хөвөөнд даршны нүх ухаж байсан тариачид анх олсон бөгөөд эдүгээ ОХУ-ын Санкт-Петербург хотын Эрмитаж музейн хөмрөгт хадгалагдаж байна. Энэхүү дурсгал нийт 6 хуудас монгол бичээстэй юм.

1. Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1999, (264 тал), 107-109.
2. Н.Н. Поппе, Золотоордынская рукопись на бересте, Труды Института Востоковедения, т. XXXVII, М-Л., 1941, 59+24 таб., Reprint; "Mongolica ", Wiesbaden, 1972.
3. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал.), 307-308.
4. Д.Цэнд, "Алтан ордны үйсэн дээрх бичиг" хэмээх зохиолын судлалд, SM, t.III (11), УБ., 1976, 238-259.
5. Če.Damdinsürüng, Mongγol-un uran jokiyal-un degeji jaγun bilig orusibai, CSM, t.XIY, UB.,1959, (599 tal-a), 28-29.
6. Šongqor, "Altan ordun-u üisün bičig"-ün uul eki-yi sergügegsen γurbadaki ungsilta, "Öbür mongγol-un baγsi-yin yeke suryaγuli-yin erdem sinjilegen-ü sedkül", 1982, №2, 26-34.
7. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 166-170.
8. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 363-372.
9. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 279-283.

XLIV. Пайз буюу гэрэгэний бичээсүүд

201. Тогтогагийн пайз (1290-1312)

Хоёр талдаа хоёр хоёр мөр, нийт 15 орчим үгтэй Алтан ордны улсын хаан Тогтогагийн монгол пайз 1897 онд анх олдсон бөгөөд эдүгээ Санкт-Петербург хотноо хадгалагдаж байна.

1. А.М.Позднеев, Лекции по историй монгольской литературы, Т. I. 1896,(249 сс), 150-152.
2. А.Спицын, Татарскія байсы, "Известия Императорской Археологической Комиссий", Спб.,1909, t.XXIX, (сс. 130-144), 135.
3. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал.), 310.
4. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 171.
5. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 373-374.
6. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 284-285.

202. Өзбегийн пайз (1312-1340)

Алтан ордны хаан Өзбегийн хоёр талдаа хоёр хоёр мөр, нийт 15 үгтэй монгол пайз эдүгээ Санкт-Петербург хотноо хадгалагдаж байна.

1. А.М.Позднеев, Лекции по историй монгольской литературы, Т. I. 1896, (240 сс), 124-125.
2. А.Спицын, Татарскія байсы, "Известия Императорской Археологической Комиссий", Спб.,1909, t.XXIX, (сс. 130-144), 135-136+1таб.
3. Dobu, Uyiγurjin mongγol üsüg-ün durasqaltu bičig-üd, ÜKQ, 1983, (695 tal-a), 414-418.
4. B.Grekov, A.Jakubovski, La Horde d'Or: la domination tatare au XIIIe et XIYe siècle de la Mer jaune á la Mer noire, Paris, Payot, 1939, 251pp, plates(esp.,pl.IV).
5. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 171.
6. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 373-374.
7. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 286.

203. Абдуллагийн пайз (1362-1370)

Өгэдэйн угсааны Алтан ордны хаан Абдуллагийн зарлиг бүхий энэхүү хоёр талдаа хоёр хоёр мөр, нийт 15 үгтэй монгол пайзыг 1845 онд Днепр мөрний орчмоос олсон бөгөөд эдүгээ Санкт-Петербург хотын Эрмитаж музейд хадгалагдаж байна.

1. Д.Банзаров, Пайзе, или металлические дощечки с повелениями монгольских ханов, С предисловием и примечаниями П.Савельева, ЗСПАНО, Том.2, вып.1, Спб.,1850, (сс.79-97), 79-81; Сборник "Чёрная вера и шаманство монголов", Под.ред.Г.Н.Потанина, Спб.,1891, (47-64), 52; Д.Банзаров, Собрание соченинений, М.,1955, 145-148, reprint, 1997, 80-90.
2. Д.Банзаров, Разъяснение одной монгольской надписи на серебряной дощечке, найденной в Екатеринославской губернии в имении барона А.фон Штиглиц Д.Банзаров, Собрание соченинений, М.,1955, 125-139, reprint, 1997, 71-79.

3. А.Спицын, Татарскія байсы, "Известия Императорской Археологической Комиссий", Спб.,1909, t.XXIX, (cc. 130-144), 135-136+1таб.
4. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал.), 309-310.
5. D.Banzarow, Erklärung einer mongolischen Inschrift auf einer im Jekaterinoslaw'schen Gouvernement auf den Gütern des Herrn Barons A. von Stieglitz ausgegrabenen Silberplatte, Bulletin, Y, 9, 1848, Spb.,129-139+1tab.
6. D.Banzarow, Paise oder Metallplatten mit den Befehlen der mongolischen Chane, als Inschrift, "Mém. de la Soc. Imp. d'Archéol". St.petersburg-Paris-Berlin, 1852, vol.5, (pp. 328-339), 333-334, vol.6, 441-448.
7. B.Laufer, Skizze der mongolischen Literatur, KSz.YIII, 1907, (ss.163-261), 193.
8. L.Ligeti, Preklasszikus emlékek I, MN. I, Budapest. 1963, (176 pp), 173.
9. L.Ligeti, Monuments préclassiques. 1(XIIIe et XIVe siècles), Deuxième partie, IVLMMT, II, Budapest, 1972, (382 pp.), 373-374.
10. L.Ligeti, Monuments préclassiques 1.(XIIIe et XIVe siècles) MLMC II, Budapest, 1972, (296 pp), 287.

204. Келдибегийн пайз (1357-1380)

Алтан ордны хаан Келдибегийн зарлиг бүхий хоёр талдаа хоёр хоёр мөр, нийт 15 үгтэй монгол пайз Симферополь орчмоос анх олдсон бөгөөд эдүгээ ОХУ-ын Москва хотын улсын түүхийн музейд хадгалагдаж байна.

1. М.Крамаровский, Золото Чингисидов: Культурное наследие золотой Орды, Спб.,2001, (363сс.), 305.
2. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал.), 310-311.
3. N.Ts. Munkuyev, A New Mongolian P'ai-tzu from Simferopol, AOH, t.XXXI, f.2, 1977, 185-215.

XLV. 205. Одон орны араб гар бичмэл судар дахь монгол үгс (1366)

Франц улсын Парис хотын Үндэсний номын сан дахь араб фондын 6040 дугаар бүхий 1366 оны одон орны нэгэн араб гар бичмэлийн дотор уйгуржин монгол үсгээр тэмдэглэсэн 66 монгол, араб үгс байдаг ажээ.

1. H.Franke, Mittelmongolische Glossen in einer arabischen astronomischen Handschrift von 1366, "Oriens", vol. 33, 1988, 95-118.

XLVI. Хожуу үеийн хуулбараар уламжилсан дурсгалууд

XIII-XVI зууны үеэс бидэнд уламжлан ирсэн эдгээр дурсгалуудаас гадна XIY зууны үед хамаарах боловч XVII-XVIII зууны үеийн модон бар болон гар бичмэл хуулбараар уламжлан ирсэн сонгодог монгол бичгийн өмнөх үеийн хэд хэдэн дурсгал бий. Үүнд ;

206. Сажа бандид Гунгаажалцаны зохиосон "Эрдэнийн сан Субашид", Тарнич тойн Соном Гарагийн орчуулга

XIII зууны эхээр төвдийн Сажа бандид Гунгаажалцаны зохиосон "Эрдэнийн сан Субашид"-ын хамгийн анхны монгол орчуулга болох XIV зууны үеийн Тарнич тойн Соном Гарагийн орчуулсан төвд-монгол хадмал судрыг БНУАУ-ын нэрт монголч эрдэмтэн академич Л.Лигети Өвөр монголоор аялан явахдаа 1929 онд Харчины Ишдамчин хувилгаанаас олж авсан нь эдүгээ Унгарын ШУА-ийн сан хөмрөгт хадгалагдаж байна.

1. Ц. Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1957, (159 тал), 120-136; 1999, (264 тал), 161-179.
2. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал.), 308.
3. Saja bandida Güngyajalcan-u jokiyaysan Subasidi, Tarniči toyin Sonom Gar-a-yin orčiyuly-a, Če.Damdinsürüng, Mongyol-un uran jokiyal-un degeji jayun bilig orusibai, CSM, t.XIV, UB.,1959, (599 tal-a), 170-173.
4. Jayunasutu, "Sayin ügetü erdeni-yin sang" nom-un qamuy-un erten-ü mongyol orčiyuly-a kiged tegün-ü uyiyurjin dörbeljin qoyar jüil-ün bičig-ün keblel-ün tuqai, MKUJ, 1980, №1, 51-59, reprint; 照那斯图,八思巴字和蒙古语文献,I.研究文集,東京,1990, 99-107.
5. Jayunasutu, Sečenčoytu, Sayin ügetü erdeni-yin sang neretü šastir, Gungyajalsan jokiyaba, Sonomgara orčiyulba, (Tulyur bičig-ün čubural), ÖMAKQ, 1989, 859 tal-a.
6. J. E. Bosson, A Treasury of Aphoristic Jewels: The Subhāṣitaratnanidhi of Sakya Paṇḍita in Tibetan and Mongolian, Bloomington, Indiana, 1969, 398pp, (Uralic and Altaic Series, v. 92).
7. L.Ligeti, Le Subhāṣitaratnanidhi Mongol, un document du moyen Mongol, partie I-re, le manuscript tibéto-mongol en reproduction phototypique avec un introduction, Biblioteca Orientalis Hungarica VI, Budapest, 1948, pp. XIII+124.
8. L.Ligeti, A bölcs mondások kincsestára, Sa-skya paṇḍita: Subhāṣitaradnanidhi. Sonom gara forditása, MN.VI, Budapest, 1966, 131 pp.
9. L.Ligeti, Trésor des sentences. Subhāṣitaratnanidhi de Sa-skya Panṇḍita. Traduction de Sonom Gara, MLMC IV, Budapest, 1973, 146 pp.
10. L.Ligeti, Trésor des sentences. Subhāṣitaratnanidhi de Sa-skya Paṇḍita. Traduction de Sonom Gara, IVLMMT IV, Budapest, 1973, 339 pp.

207. Чойжи-Одсэрийн төвд хэлээр зохиосон "Бурхан багшийн арван хоёр зохионгуй", Шаравсэнгийн орчуулга

Бурхан багшийн амьдрал үйлсийг тодорхойлон өгүүлсэн Lalitavristara хэмээх бүтээлийг хожим XIII зууны үеийн нэрт эрдэмтэн Чойжи-Одсэр төвдөөр хураангуйлан бичсэнийг нь нэрт орчуулагч Шаравсэнгэ орчуулжээ. XIY зууны үеийн энэхүү нандин дурсгалыг VI-IX бөлөг болох дэд дэвтэр буюу эх зохиолынхоо агуулгыг дүрслэн үзүүлсэн уран зураг бүхий 33 хуудас, 65 тал судар эдүгээ ОХУ-ын Санкт-Петербургийн Их Сургуулийн номын санд хадгалагдаж байна.

1. Ц. Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1957, (159 тал), 116; 1999, (264 тал), 152-157.
2. Д.Төмөртогоо, "Монгол хэлшинжилэлийн онол, түүхийн асуудлууд", УБ., 2002, (549 тал.), 308.
3. L.Ligeti, Buddha tizenkét cselekedete. Čhos-kyi 'od-zer munkája. Šes-rab seṅ-ge forditása. MN.IX, Budapest, 1966, 145 pp.
4. L.Ligeti, À propos de la version du "Douze Actes" du Bouddha, AOH, t.20, 1967, 59-73.
5. L.Ligeti, Les douze actes du Bouddha, Arban qoyar jokiyangyui üiles des Čhos-kyi 'od-zer. Traduction de Šes-rab seṅ-ge, MLMCV, Budapest, 1974, 184pp.

6. L.Ligeti, Les douze actes du Bouddha, Arban qoyar jokiyanγui üiles de Čhos kyi 'od-zer. Traduction de Šes-rab seń-ge. IVLMMT.V, Budapest, 1974, 516 pp.
7. N.Poppe, The Twelve Deeds of Buddha: A Mongolian Version of the Lalitavistara, Mongolian Text, Notes and English Translation [AF 23], Wiesbaden, 1967, 173+65 tab.

208. "Банзрагч" буюу "Таван сахиян нэрт их хөлгөн судар", Чойжи-Одсэрийн орчуулга

Банзрагч хэмээх их хөлгөн судрыг XIV зууны үед хамаарах Чойжи-Одсэр бандидагийн орчуулга хожмын хуулбараар уламжлан иржээ.

1. Ц. Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1957, (159 тал), 115-116; 1999, (264 тал), 144-146.
2. Д. Цэрэнсодном, XIV зууны үеийн яруу найрагч Чойжи-Одсэр, (150 тал), 78-85, 123-128.
3. Če.Damdinsürüng, Čoyijiodser-ün jokiyaγsan, Banjaraγči-yin tegüskel-ün silüg, Če. Damdinsürüng, Mongγol-un uran jokiyal-un degeji jaγun bilig orusibai, CSM, t.XIV, УБ., 1959, (599 tal-a), 152-154.
4. P.Aalto, Prolegomena to an Edition on the Pañcarakṣā, Stud. Orient. Fenn, vol. XIX, f.12, Helsinki, 1954, 48pp.
5. P.Aalto, Qutuγtu Pañcarakṣā kemekü tabun sakiyan neretü yeke kölgen sudur, (Af. Bd. 10), 1961, 211 pp.
6. G. Kara, Az öt oltalom könyve. Pañcarakṣā. Ayusi átdolgozott forditása. MN. VIII, Budapest, 1965, 255 pp.

209. "Алтангэрэл" нэрт их хөлгөн судар, Шаравсэнгийн орчуулга

Алтангэрэл хэмээх их хөлгөн судрын XIV зууны үеийн нэрт орчуулагч Шаравсэнгийн орчуулга олон зүйл хуулбараар уламжлан ирсэний хамгийн эртнийх нь 1659 оных болно.

3. Ц. Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, УБ., 1957, (159 тал), 116-119; 1999, (264 тал), 157-160.
4. Če. Damdinsürüng, Mongγol-un uran jokiyal-un degeji jaγun bilig orusibai, CSM, t.XIV, УБ., 1959, (599 tal-a), 160-170.
5. P.Aalto, Notes on the Altan Gerel / The Mongolian Version of Suvarṇaprabhāsa-sutra /, Stud. Orient. Fenn. Vol. XIV, Helsinki, 1950, 26pp.
6. G.Kara, Az Aranyfény-szutra. Suvarṇaprabhāsottamasūtrendrarāja. Yon-tan bzaṅ-po szövege 1, MN.XIII, Budapest, 1968, 224 pp.
7. G.Kara, Az Aranyfény-szutra. Suvarṇaprabhāsottamasūtrendrarāja. Yon-tan bzaṅ-po szörege 2, MN.XIV, Budapest, 1968, 221 pp.

210. Долоон өвгөн нэрт одны судар (1328)

XIY зууны үед хамаарах "Долоон өвгөн нэрт одны судар"-ын монгол орчуулгын хуулбар уламжлан иржээ. Уул судрын хэдэн хэдэн хувилбар МУҮНС-д хадгалагдаж байна.

1. Če. Damdinsürüng, Mongγol-un uran jokiyal-un degeji jaγun bilig orusibai, CSM, t.XIV, УБ., 1959, (599 tal-a), 131-136.

Бидний энд нийтлүүлж буй дурсгалын бүртгэл, номзүйд орхигдсон дурсгал, ялангуяа судалгааны бүтээл цөөнгүй байгаа нь эргэлзээгүй бөгөөд судлаач мэргэд цаашид нэмэн баяжуулна гэдэгт гүнээ итгэж байна.

Сонгодог монгол бичгийн өмнөх дурсгалын жишээ болгон Ил хаан Аргунаас Францын IV Гоо Филипп ванд 1289 онд илгээсэн захидлыг авч үзье. Эхийн гэрэл зургийг 213-215-р талаас харна уу.

А. Уг захидлын латин галиг:

1. Mọngke tngri-yin küčündür.
2. qaγan-a suu-ṯur
3. Arγun üge manu
4. ired Barans-a
5. nidoni či mar Bar-
6. –sawm-a saγur-a
7. terigüten ilčin
8. –iyer öčijü iler-ün
9. Il qan-u čerigüd Misir-ün
10. jug mörilabasu bida ber
11. andeče mörilaju qamsay-a
12. kemen öčijü ilegsen-i činu
13. jobsiyejü
14. Tngri-yi jalbariju bars jil übül-ün
15. ečüs sara-ṯa mörilaju qabur-un
16. terigün sara-yin arban tabun-a
17. Dimišqi baγuy-a kembei. Edüge
18. ünen üge-ṯür-iyen kürün
19. čerigüd-iyen boljaldur ilejü
20. tngri-ṯe mör ögtejü tede irge
21. abubasu Orislim-i tan-a ögiy-e
22. kem boljal qojidaju čerigüṯi nemegülbesü
23. yaγu joqiqu. Qoyina ber genübesü
24. yaγun tus-a. basa ali ber kelen
25. aman ilčin-yer-iyen jigür-e
26. aγulγan Baranggüd-un γajar-un
27. tangsuγ-ud singqud il-ṯeb önggeten
28. gürüs ögčü ilebesü ker ba soyurqaquyi
29. Tngri-yin küčün
30. qaγan-u suu meṯetügei. kemen Muskaril
31. qorči-yi ilebei. Bičig manu üker
32. jil junu terigün sara-yin
33. jirγuγan qaγučid-ta Köndelen-e
34. büküi-ṯür bičibei

Б. Орчин үеийн аялгуугаар хөрвүүлбэл:

1. Мөнх[1] тэнгэрийн хүчинд
2. Хааны сууд
3. Аргун[2] уг маань
4. Ирэд Баранс-а[3]

5. Ноднин[4] чи мар[5] Бар-
6. савм-а[6] сагур-а[7]
7. тэргүүтэн элчин
8. –ээр очиж илэрүүн[8] (илгээрүүн)
9. Ил хааны[9] цэргүүд Мисирийн[10]
10. зүг[11] морилвоос[12] бид бээр[13]
11. эндээс[14] морилж хамсая
12. хэмээн өчиж илэгснийг (илгээснийг) чинь
13. зөвшөөж (зөвшөөрч)
14. тэнгэрийг залбирч барс жил өвлийн
15. эцэс сард[15] морилж, хаврын
16. тэргүүн сарын арван тавнаа[16]
17. Дамаскийг бууя[17] хэмээвэй[18]. Эдүгээ
18. үнэн үгтээ хүрэн
19. цэргүүдээ болзолд илэн (илгээн)
20. тэнгэрт мөр өгтөж (=өгөгдөж)[19] тэд иргэ
21. авбаас Иерусалимийг[20] танаа өгье.
22. Хэм болзол[21] хождож цэргүүдийг нэмүүлвээс[22]
23. юу зохих. Хойно бээр гэнэвээс[23]
24. юун тус. Бас аль бээр хэлэн
25. аман[24] элчнээрээ жигүүрээ
26. агуулган[25] Барангуудын[26] газрын
27. тансагууд[27], шунхад[28], элдэв[29] өнгөтөн
28. гүрс[30] өгч илвээс (илгээвээс) хэр ба[31] соёрхохыг
29. тэнгэрийн хүчин
30. хааны суу мэдтүгэй хэмээн Мусхарил
31. хорчийг[32] илвэй (илгээвэй). Бичиг маань үхэр
32. жил зуны тэргүүн сарын
33. зургаан хуучдад[33] Хөндлөнөө
34. бүхийд бичвэй.

Зарим үг хэллэгийн товч тайлбар

1. Энэ үгийг сонгодог бичгийн өмнөх дурсгалуудад “mongke” хэмээн тэргүүн үед нь эр “o” эгшигтэй бичдэг. Энэ нь дэд үед нь эм үгийн “к” орсон тул дүрс хэмнэж “ö”-г шилбэгүй бичсэн хэрэг юм.
2. Аргун 1261/62 онд Ил хаан Абагын ахмад хүү болон мэндэлжээ. Тэрбээр 1284 оны 8 сарын 11-д Ил хааны ширээнд сууж, 1291 оны 3 сарын 10-д нас нөгчсөн байна[115].
3. Ired Barans-а хэмээх нь Ired Barans хэмээх үгийн өгөх оршихын тийн ялгалын хэлбэр болно. Энэ нь “roi de France” (=Rey da Frans) буюу “Францын ван” хэмээх үгийг авиачлан бичсэн хэрэг ажээ. Монгол хэлэнд “г” авиагаар эхэлсэн үг байдаггүй учраас харь хэлний “г”-ээр эхэлсэн үгийн өмнө эгшиг нэмж хэлдэг тул Ired болгожээ.

[115] A.Mostaert, F.W.Cleaves, Trois Documents Mongols des Archives Secrètes Vaticanes, HJAS, vol, 15, № 3-4, 1952, (pp. 419-506), 448.

Жишээлбэл, "Русь"-ийг "орос", "радио"-г "араажав", "rasiyana"- г "аршаан" гэж хэлдэг.

4. nidoni. Үүнийг өмнөх судлаачид, тухайлбал проф.В.Котвич [116], Б.Я.Владимирцов [117] нар "nmduni" хэмээн уншиж namduni буюу "namadur, nadur" (надад) гэсэн үг хэмээн тайлбарлаж, проф.Э.Хэниш 1949 онд бичсэн өгүүлэлдээ "nmdoni" хэмээн уншиж "im vorigen Jahr" "өнгөрсөн жил" хэмээн анх түрүүн утгыг нь зөв тайлжээ[118]. Проф. А.Мостэрт, Ф.В.Кливез нар 1962 оны судалгаандаа "ngdüni" хэмээн уншиж "ноднин" гэсэн үг хэмээн тайлбарлажээ[119]. Эрдэмтэд ийнхүү хэд хэдэн янзаар уншиж тайлбарлах болсны учир гэвэл, үгийн эхний "n" үсгийн ард орсон "i"-ийг үгийн дунд орсон хэлбэрээр бус, харин үгийн адагт ордог байдлаар бичсэнд байгаа юм. Ингэж бичсэн зүйл сонгодог бичгийн өмнөх дурсгалд мэр сэр байсан бололтой. Тухайлбал, проф. Г.Херрманн, Г.Дёрфер нарын судлан хэвлүүлсэн Увайс баатар хааны 1358 оны перс-монгол зарлигийн 9-р мөрт idirar хэмээх үгийг 𐨀𐨤𐨤𐨁 хэмээн үгийн эхний i-г үгийн төгсгөлд орсон хэлбэрээр бичсэн байдаг[120].
5. mar хэмээх нь сири хэлний "mâr" гэдэг сүм хийдийн гэгээн хувилгаан нарт олгодог шашны эрхэм хүндэт цол хэргэм ажээ[121].
6. Bar Sawm-a. Энэ нь Bar Sâwmâ хэмээх сири хүний нэр бөгөөд несториан шашны элч энэ хүн Раббан саума хэмээх нэрээр илүү алдаршжээ.
7. saγur-a. Энэ нь сири хэлний "sâ'ôrâ" буюу "айлчлан сурвалжлагч" хэмээх үг ажаам[122].
8. ilerün. Үйл үгийн –run/-rün нөхцлийн утга, гарлын талаар профессор Ш.Чоймаа багшийн сонирхолтой өгүүлэл байдгийг үзнэ үү[123].
9. Il qan. XIII-XIV зууны үед Персийг захирч байсан монгол хаадын нэр. il гэдэг нь "эвтэй, найртай" гэсэн утгатай үг юм. Үүнийг эсрэг үг нь "bulqa" буюу "тэрсүүд, эсэргүү" гэсэн үг буй. 1246 оны Гүюг хааны тамгын бичигт "...il bulqa irgen" буюу "нөхөр дайсан юм уу, эвтэй, тэрсүүд" гэсэн үг гардаг. Энэ үг нь мөн "el" гэсэн хэлбэрээр тохиолдох нь олонтаа. eye, eb, eyeldeg, ēldeg зэрэг үгс цөм нэг гаралтай бололтой. "el" хэмээх үг "Монголын Нууц Товчоон"-ы

---

[116] W. Kotwicz, En marge des lettres des il-khans de Perse, retouvées par Abel Rémusat, CO №4, Lwow. 1933, Reprint; RO, t.XVI, (1950), 1953, (pp. 369-404), 386-387.

[117] Б.Я.Владимирцов, Сравнительная грамматика письменного монгольского языка и халхаского наречия. Введение и фонетика, Л., 1929, (XII+436 сс), 335.

[118] E.Haenisch, Zu den Briefen der mongolischen II-khane Argun und Öljeitü, an den König Philipp den Schönen von Frankreich /1289-1305./, Or, vol. II, 1949, (pp. 216-235), 220.

[119] A.Mostaert, F.W.Cleaves, Les lettres de 1289 et 1305 des Ilkhan Aryun et Öljeitü à Philippe le Bell, "Scripta Mongolica, Monographie Series I", Harvard-Yenching Institute. Cambridge Mass, 1962, (104 pp, pl.I-XII), 24-25.

[120] G.Herrmann, G.Doerfer, Ein persisch-mongolischer Erlass des Čalāyeriden Šeyh Oveys, CAJ, 1975, vol. XIX, (ss. 1-84), 70, 87.

[121] A.Mostaert, F.W.Cleaves, Les lettres de 1289 et 1305 des Ilkhan Aryun et Öljeitü à Philippe le Bell, "Scripta Mongolica, Monographie Series I", Harvard-Yenching Institute. Cambridge Mass, 1962, (104 pp, pl.I-XII), 26.

[122] A.Mostaert, F.W.Cleaves, Les lettres de 1289 et 1305 des Ilkhan Aryun et Öljeitü à Philippe le Bell, "Scripta Mongolica, Monographie Series I", Harvard-Yenching Institute. Cambridge Mass, 1962, (104 pp, pl.I-XII), 26.

[123] Ш.Чоймаа, О суффиксе –run/ -rün, встречающемся в "Сокровенном сказании монголов" и на Чингисовом камне, "МУИС, МСДС, ЭШБ", №9(126), УБ., 1997, 83-94.